

T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

19. YÜZYILIN BİRİNCİ YARISINDA BALKANLARDA YÜNLÜ KUMAŞ ENDÜSTRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Olçay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

Danışman

Doç. Dr. Serap YILMAZ

İZMİR
1996

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Osmanlı Sanayisi içinde tam olarak tekstil endüstrisi alanında yapılmıştır. Osmanlı Tekstil Tarihi özellikle 19. yüzyıldaki durumu açısından pek fazla inelenmemiştir. Bu alanda yapılan çalışmalar da daha çok Anadolu'nun tekstilini incelememiştir. Balkanlarda yünlü tekstilin 19. yüzyıldaki serüvenini incelemek amacıyla böyle bir çalışma yapmaya karar verdim. Bu seçimde belki de Balkan göçmeni bir aileden geliyor olmamın da payı vardır. Kaldı ki; yünlü kumaş dokuma aile büyüklerim tarafından da bilinmektedir.

Çalışmalarımın en başından itibaren; her türlü sorunun çözülmesinde ve çalışmamın yönlendirilmesinde büyük yardımlarını gördüğüm değerli danışman hocam Doç.Dr. Serap YILMAZ'a, fikirlerinden sürekli yararlandığım değerli bölüm başkanım Prof. Dr. Zeki ARIKAN 'a, kaynakça oluşturmak için sürekli başvurduğum sayın hocam Doç.Dr.Sabri SÜRGEVİL'e teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmalarım sırasında Ankara Milli Kütüphanedeki kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Y.Ziya GEMİCİ'ye, harita çizimlerindeki yardımlarından dolayı Filiz ve Serpil ÖZMIHÇI'ya, maddi ve manevi desteklerinden dolayı aileme ve eşime, arşiv malzemesinin toplanmasından itibaren, beraber tam bir ekip çalışması yürüttüğümüz Tanju DEMİR ve M. Emin ELMACI ' ya, çalışmamım bilgisayarda yazımını üstlenerek beni büyük bir sıkıntıdan kurtaran Dr. Servet BOYACI ' ya teşekkürü borç bilirim.

OlcaY PULLUKÇUOĞLU YAPUCU
İZMİR
1996

İÇİNDEKİLER :

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER.....	II
GİRİŞ	III
BÖLÜM I	
OSMANLI İMPARATORLUĞU' NDA SANAYİ	1
1- Tanzimat Öncesi Osmanlı Sanayi' ne Genel Bakış	2
2- Tanzimat ve Sanayi:.....	8
A) Tekstil üretim tarzında değişiklik: Aile atölyelerinden fabrikaya	12
B- Anadolu'da Tekstil Alanında Üretim Yapan Önemli Devlet Kuruluşları	17
BÖLÜM II	
BALKANLARDA TEKSTİL ENDÜSTRİSİ	21
3- 18. ve 19. Yüzyıllarda Balkanlar.....	21
4- Tekstil Endüstrisi	28
A) Hammade	36
B) Üretim Merkezleri: Yünlü Dokuma.....	40
C) Üretim Merkezleri: Pamuklu Dokuma.....	48
D) Yünlü Üretiminde Özel Bir Şehir: Selanik	52
E) Büyük Müşteri: Osmanlı Ordusu	56
BÖLÜM III	
BALKANLARDA YÜNLÜ ENDÜSTRİSİNE BİR ÖRNEK: İSLİMİYE ÇUHA FABRİKASI	64
5. İslimiye Şehri	64
6- İslimiye Çuha Fabrikası	69
A) Fabrika'nın Kuruluşu	69
B) Fabrikanın İlk Dönemleri	73
C) Fabrikayı Genişletme Çabaları	84
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	101
ÖZGEÇMİŞ	110

GİRİŞ

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin, klasik yapının bozulması ile birlikte. siyasi açıdan büyük bir buhrana girdiğini, önce duraklama ve gerileme dönemlerini yaşadığından sonra, 20. yüzyılın ilk on yılları içinde tamamen yok olduğu, siyasi tarihçiler tarafından sık sık vurgulanmıştır; ancak siyasi durum her zaman ekonomik durum ile örtüşmeyebilir. Kaldı ki ; Osmanlı için en zor dönemlerden biri olan 19. yüzyılda, Osmanlı sanayisi, yepyeni tekniklerle donatılmış olarak karşımızdadır.

Neden yünlü kumaş endüstrisi?

Yünlü kumaş endüstrisi, geleneksel Osmanlı üretim yapısı içinde ayrıcalıklı bir konumdadır. Konu ile ilgili araştırmalar, 16. yüzyıldan itibaren bunun geçerli olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, üretilen yünlü kumaşın büyük oranda devlet ihtiyacına yanıt verdiği de kesinleşmiştir.

19. yüzyıldaki büyük siyasi, sosyal ve kültürel değişimin ekonomik izdüşümünü ve özellikle, üretim tekniklerinde nasıl bir farklılaşma olduğunu incelerken yüzyıllarca geleneksel yöntemlerle devlet ihtiyacını karşılayan yünlü kumaş endüstrisinin, bu değişimle nasıl bir kimlik kazandığını sorgulamak için yola çıktık. İnceleme alanımızı Balkanlar'dan seçmemizin en önemli nedeni, devlet ihtiyacının, hem de çok uzun zamandır, bu bölgeden karşılanıyor olmasıdır. Ayrıca bu seçimde, bölgenin farklı etnik kimliği, ticari olanakların ve teknoloji transferi için gerekli olan ulaşım koşullarının, Anadolu'ya oranla , daha elverişli olması da etkili olmuştur.

Tanzimat ile başladığını kabul ettiğimiz sanayileşme hareketinden, yünlü kumaş endüstrisi payına düşeni alabilmiş midir, alabildiyse bu ne oranda gerçekleşmiştir., ayrıca bu dönemin özelliklerinden biri olan, ithal ürünlerinin Osmanlı kumaş piyasasına girişi, bu sanayi kolunu nasıl etkilemiştir? sorularına yanıt aramak ve Balkanlar'da pamuklu kumaş endüstrisi ile yünlü kumaş endüstrisini karşılaştırarak, hangi dalın daha

büyük gelişim ve etkileşime sahne olduğunu anlamak da, bu çalışmanın temel konuları olmuştur.

Balkanlar ile ilgili çalışmaların önemli bir kısmı siyasi tarih çerçevesi içinde yapılmıştır. Osmanlı ekonomisi ve sanayisi ilgili çalışmalarda da , konular ve örneklemler genellikle Anadolu'dan seçilmiştir.

Balkanlar konusundaki en önemli çalışmalardan biri, Bulgar tarihçi Prof. Nikolai Todorov tarafından yapılmıştır. Bu eserde Balkanlar, yaklaşık 500 yıllık bir dönem için incelenmiş, şehirler, kasabalar, ticari aktivite, sanayi hareketleri anlatılmıştır. Ama Todorov'un eserinde sadece Bulgar Arşivi kaynaklarının kullanılması, çalışmanın Osmanlı Arşivi kaynaklarını da içermemesi eksiklik doğurmaktadır. Biz çalışmamızda bunu telafi etmeye çalıştık.

Süreyya Faraqi'nin Osmanlı kentlerini incelediği değerli eseri ne yazık ki ; Balkan kentlerini içermemektedir. Fakat bir Osmanlı kentini göz önüne getirebilmek için bu eserin önemli yardımını gördüğümüzü söyleyebiliriz. Yazarın 16. ve 17.yüzyılda Balkan tekstil endüstrisini incelediği çalışması, bizim çalışmamıza büyük ölçüde ışık tutmuştur.

N. G. Svoronos'un 18. yüzyıl Selanik şehrini anlattığı eseri de Balkanlar ile ilgili olmakla birlikte 19. yüzyıla ait bilgi açısından ve bir şehir tarihi olma özelliği ile de ayrı tür de bir çalışmadır.

Sanayileşmeyi Avrupa Tarihi içinde ele alan F. Braudel'in eserinde, Osmanlı İmparatorluğuna bir yer ayrılmış ise de, Osmanlı Sanayisi ile ilgili yeterli bilgi verilememektedir.

Özetle Tanzimat Dönemi Sanayileşme hareketlerini, Balkanlarda yönlü endüstri alanında irdeleyen bir çalışmanın eksikliğini hissederek, böyle bir çalışma yapmaya karar verdik.

Çalışmamızın birinci bölümünde ilk olarak, Tanzimat öncesi ve sonrası dönemde tüm Osmanlı coğrafyasında mevcut sanayi kolları hakkında bilgi verilmiştir. Tanzimat Dönemindeki üretim tarzı değişiminden yola çıkarak, bu değişimin geçmişteki izleri üzerinde de durulmuştur. Bu üretim tarzındaki değişimin bir sonucu olarak, 19. yüzyılda kurulan ve Tanzimat Dönemi devletçi yatırımının örnekleri olan bazı fabrikalar da bu bölümde incelenmiştir.

İkinci bölümde, öncelikle Balkanlardaki fetihlerden itibaren şehirleşme, ticaret, nüfus, etnik göçler, burjuvazinin doğuşu gibi özellikler incelenmiş, buradaki üretim biçimleri üzerinde durularak tekstil endüstrisi üzerinde bilgiler verilmiştir. Hammadde kaynakları ve önemli tekstil merkezleri (pamuklu ve yünlü alanında) ele alınırken bu konuda özel bir konuma sahip olan Selanik Şehri için özel bir bölüm ayrılmış, önemli bir müşteri olan Osmanlı Ordusu ile Balkanlar arasındaki alış-verişin niteliğine de değinilmiştir.

Üçüncü bölüm Balkanlarda yünlü endüstrisinin en önemli ve ilk devlet yatırımı örneği olan İslimiye Çuha Fabrikası'nın, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve bu fabrikaya ait yazışmaların ve defterlerin değerlendirilmesi ile oluşturulmuştur. Kuruluşundan itibaren gelişimini kolaylıkla izleyebildiğimiz, İslimiye Çuha Fabrikası'nın yönetimi, işçileri, sermayesi, donanımı, ürünleri ve binaları ile ilgili bilgiler de burada bulunabilir. Fabrikanın önemli bir yatırım olması ve ihtiyaç artıka genişletilmeye çalışılmasıyla ortaya çıkan güçlükler ve bunlara bağlı olarak yönetim değişiklikleri ve büyümenin ölçüsü de bu bölüm içinde ele alınmıştır. Böylece bu bölüm, nerede ise bir fabrika monografisi olarak da değerlendirilebilir.

Çalışmamıza kaynak olarak; Osmanlı ekonomik yapısı ve sanayileşme ile ilgili klasikleşmiş eserler olan M. Kütükoğlu, M. Genç, S. Faraqhi, Ş. Pamuk, Z. Toprak, R. Kasaba, A. Tabakoğlu, M. Akdağ ve M. Çadircı vb. yazarların konu ile ilgili eserleri olmuştur. Avrupa' daki sanayileşme ve Kapitalizmin doğuşu için; başta F. Braudel olmak üzere konu ile ilgili olarak

The Fontana Economic History of Europe çalışmamıza büyük lde kaynaklık yapmıştır.

Özellikle nc bölümün oluşturulmasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin konu ile ilgili belgeleri kullanılmıştır. Ayrıca Bulgar Tarihi N. Todorov'un Balkan şehirleri'ni incelediği eseri de bu bölümün kaynaklarındadır. İslimiye Fabrikası'nın kurulduğu dönemde kente gelen ve fabrika hakkında bilgi veren Ami Bogunin ve İslimiye Fabrikası'nın kurucusu Dobri Jaleskov'un biyografisi ile ilgili bilgilerin bir kısmı Todorov'un ilgili eserinden alınmıştır.

BÖLÜM I

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SANAYİ

19. yüzyıl yaşlı Osmanlı Devleti için, siyasi açıdan oldukça zor bir dönemdir. Kuruluşundan itibaren, kendine has ilkeler ile, kendi içinde kapalı özellikleri olan Osmanlı'nın " **Klasik Dönem** " olarak anlandığımız, parlak ve dengeli dönemi, 16. yüzyıl ile birlikte bir yapısal çözülme dönemine girmiştir. Bu yapısal çözülme dönemi, Tanzimat ile birlikte, radikal sayılabilecek bazı tedbirlerle durdurulmaya çalışılmıştır.

Tanzimat Dönemi'ni bir dönüm noktası olarak ele aldığımız için, Tanzimat öncesi sanayileşme çabalarına geçmeden önce, devletin bu dönemlerdeki siyasal görüntüsü üzerinde biraz duralım.

Başta da söylediğimiz gibi Klasik Dönem, sürekli toprak kazanan devletin dengesidir. Bu dönem, fetihler ile artan gelirler, iyice yerleşmiş tımar sistemi üzerine kuruludur. Ancak tımar sistemindeki yozlaşma, zamanla askeri yönetimi ve toprak sistemini de bozar. Bu arada dünya üzerinde yaşanan değişimler de Avrupa ve çevre kıtaların görüntüsünü " **bir daha geri dönülmeyecek şekilde** " farklılaştırmıştır. Coğrafi Keşifler ile zenginleşen, Fransız Devrimi ile Milliyetçilik dersi alan, yeni kimliği ile; denizci - tüccar, ulusçu Avrupa ise deniz aşırı ticaretle biriktirdiği sermaye ile zenginleşiyor, daha da kazanmak için " sömürge kapma oyununda " yer alıyor ve buharın gücünü de keşfederek kapitalizmin temellerini atmaya başlıyordu.

Yıllardır savaşlarda yorgun düşen Osmanlı, bu dönemlerdeki gelişmelerden çok fazla etkileniyordu. Özellikle 19. yüzyıl - Fransız Devrimi'nin en belirgin etkisi olan - " Eyalet İsyanları " ile başlamıştı. Osmanlı için Sırp, Yunan ve Mısır isyanları yaklaşık olarak bu yüzyıl ortalarına kadar sürmüştü. İçeride denge kaybına uğrayan devleti, eski gücüne kavuşturmak için " **Radikal Değişim** " denemeleri gündemdeydi. 18. yüzyıl da padişah III. Selim ile başlayan bu denemeler " **Kabakçı Mustafa İsyanı** " ile kesiliyor fakat II. Mahmut'un tahta geçmesi ile de Osmanlı - Rus Savaşları'na, Eyalet

İsyanları'na, Lübnan sorununa rağmen, reform denemeleri de yeni bir ivme kazanıyordu. Bu dönemde eğitim alanında ve sosyal hayattaki gelişmeler oldukça önemlidir. Harp Okulu, Tıbbiye, Rüştiyeler ve devlet memuru yetiştiren Mekteb-i Maarif-i Adli Okulları açılmış, bu okullarda okutulmak üzere, Batı dillerinde yazılan kitapların tercümesine de başlanmıştır. Ayrıca Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş ve Takvîm-i Vekayi adlı ilk resmi gazetemiz de yayın hayatına başlamıştır. Yine aynı dönemde devletin iç düzenlemesinin yeniden organizasyonuna gidilerek; 1837'de Umûr-u Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı), yine aynı yıl Umûr-u Hariciye Nezareti (Dışişleri Bakanlığı), Umûr-u Maliye Nezâreti ve Evkâf Nezareti (Vakıflar Bakanlığı) 1836 da kurulan ve Bayındırlık işlerine bakan Meclis-i Umûr-u Nafia'da 1839 yılında Umûr-u Ticaret* ve Ziraat Nezareti'ne dönüşmüş, 1856 da Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla modern anlamda bir hükümet organizasyonu sağlanmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine batılı usullerde yetiştirilecek ordunun kurulması da bu değişim içindeki en önemli olaylardan birtanesidir. Tanzimattan hemen önce de Osmanlı ekonomik değişimini ve liberal dünyaya ayak uydurma çabasını da "**Baltalimanı Ticaret Anlaşması**" nı imzalayarak kanıtlıyordu.

Şimdi "**Osmanlı'nın eski ekonomik ve endüstriyel durumu ne idi, Tanzimat ile birlikte nasıl bir değişikliğe girdi?**" sorusuna cevap arayabiliriz.

1- Tanzimat Öncesi Osmanlı Sanayi'ne Genel Bakış

Genel olarak "**Klasik Dönemde**" Osmanlı Sanayi üretimi piyasaya dönük olan ve olmayan olarak iki bölümde ele alınabilir. Kırsal bölgede yaşayan halk kendi gereksinimini, kendi el emeğiyle sağlamaktaydı. Piyasaya dönük üretim ise "**mukataa**"** sistemi çerçevesinde devletin denetimiyle

* 1846 yılında Ziraat Nezareti kurularak, tarımın ticaretten ayrılması sağlanmıştır

** Mukataa: doğrudan devlet işletmesi veya devlete ait bir kuruluşun işletme hakkının kişiye devredilmesi veya üretilen bir malı satın alma tekelidir (A.Tabakoğlu, 1994).

gerçekleşiyordu¹.

:Devletin üretim üzerindeki denetimi de, tüm yerleşim birimlerinde örgütlenen "**esnaf örgütleri (lonca)**" bünyesinde sağlanıyordu. Askerlik dışındaki bütün meslek sahipleri bir loncaya bağlı olmak zorundaydı ve dinsel özellikler de taşıyan bu örgüt; İslamın bireyciliği reddeden tavrı hem dayanışmayı, hem de dürüst olmayan rekabeti engelliyor, böylece üretimde standartlaşma ilkesi sağlanıyordu².

Tanzimattan önce Osmanlı devletinin sanayi, bazı alanlarda gelişme göstermişti. Devletin izin verdiği ölçüde ticaret de yapılmaktaydı. Bu dönemlerde önemli sanayi kolları; deri, maden ve tekstil sanayidir. Bu değişik türdeki sanayi kolları, hammadde bolluğunun da etkisiyle Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren gelişme göstermişlerdi.

"**Maden sanayi**" tarım aletleri, ev gereçleri, özellikle de savaş malzemeleri yapımında yoğunlaşmıştı. İmalatçılar, bakırcılar ve demirciler gibi çarşıda çalışıyordu. Anadolu ve Rumelide bulunan birçok maden de devlet tarafından "**İltizama**" * verilerek çalıştırılıyordu. 18. yüzyıldaki önemli maden yatakları şöyle sıralanabilir:³

Bakır: Kemengrad, Küre, Gümüşhane, Ergani, Keban, Espiye, Kağızman.

Gümüş: Bereketli, Bozkır, Gerger, Gümüşhane, Espiye, Keban, İnegöl, Nif, Milas, Kratova, Selanik, Taşoz, Novaberde, Gümüşhacıköy.

Güherçile: Malatya, Erciyes, Maraş, Akdağ, İçel, Karaman, Niğde, Mısır, Erciş, Van, Temeşvar, Üsküp, Selanik, Koçana.

Altın: Bozkır, Ergani, Gümüşhane, Espiye.

¹ A.Tabakoğlu (1994)

² R. Mantran (1986)

* İltizam, Mukataâ işletmesindeki usullerden birisidir.

³ Mufassal Osmanlı Tarihi 6.

Şap: Foça, Ulubat, Gediz, Gümölcine, Maruniye, Şarki Karahisar.

Demir: Kığı, Samakov, Bilecik, Kamengrad.

Kurşun: Koçana, Nif

Kükürt: Hakkari

Savaşların arttığı dönemlerde, ihtiyaçgöze alındığı zaman maden sanayinin gelişmesi zorunludur. Bu nedenle savaş malzemesi üreten işletmeler açılmıştır. 1697'de top güllesi dökmek amacıyla bir imalathane açılmıştır. İstanbul'da ve Banaluka (Bosna)'da önceden deaynı amaçlı işletmeler vardır. Yine bu dönemde İstanbul'da Kağıthane ve Şehremini'de, Gelibolu, İzmir, Selanik ve Temeşvar'da "**baruthaneler**" vardır⁴. Yine savaş ekonomisinin baskısıyla "**gemi yapımına**" da önem verilmiştir. Üstün Avrupa teknolojisi "**tershane'de**" kullanılmış, 1708-9 yıllarında 70-80 kantarlık büyük demir kütükler üretecek yeni bir imalathane de tershaneye eklenmiştir⁵. 1790'larda Fransa'dan getirilen dökümcü ustaları vasıtasıyla Tophane ve baruthaneler düzenlenerek, su gücüyle çalışan yeni işletmeler kurulmuş, yine aynı dönemde çalışmaz durumdaki 15 tershane, düzenlenerek buralarda 45 geminin yapımı tamamlanmıştır⁶.

Bu yıllarda dericilik sanayi de eski önemini korumaktadır. İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Konya, Silivri⁷ gibi şehirler ve Arnavutluk⁸ üretim açısından önemlidir. Ham dericiler kendilerine verilen deriyi, sahtiyan ve köseleye çevirip, diğer derici esnafa satmaktadırlar. Bu konudaki ticaret, Arnavutluk ile Raguzalı tüccarlar arasında 15. yüzyıldan itibaren izlenmektedir⁸.

⁴ H. I. Uzunçarşılı (1988)

⁵ A. Tabakoğlu (1994)

⁶ E. Z. Koral (1988)

⁷ A. Tabakoğlu (1994)

⁸ V. Paskalyeva (1968)

⁸ V. Paskalyeva (1968)

1800 lerin başında debbağcı (derici) esnafından Hamza adlı birinin Beykoz deresinin, Boğaz'a karıştığı noktadaki su değirmeni çarklarından yararlanarak kurduğu Debbağhane 1810 yılında devlete devredilir ve 1812 yılında da **Debbağhane-i Âmire** adını alır⁹ ve **Beykoz Deri Fabrikası** bundan böyle ayakkabı imalatına başlar. 1830'larda da fabrika yeniden düzenlenerek, üretimi de arttırılmıştır.

Deri ve maden sanayinden başka, Osmanlı ülkesinde boya, sabun, balmumu, cam ve çini imalatı da önemli yere sahiptir, fakat Osmanlının en çok önem verdiği sanayi kolu hemen her dönem için tekstil sanayi olmuştur.

Tekstil endüstrisi, keten, kenevir, pamuk, yün ve ipek hammaddelerine bağlı olarak gelişmiştir. 16. yüzyıldan itibaren gelişen tekstil üretimi merkezleri arasında Bursa, en ünlüler arasındadır. Bursa'da İran'dan gelen ipek hammaddesi ile ipekli dokuma sanayi kurulmuş ve bunu sonradan yünlü dokuma sanayi izlemiştir. Aynı zamanda burada **"peştemal, nefli, mavi bez, kemha adlı bir tür havsız kadife, kutnî denilen pamuk-ipek karışımı kumaşlar"** da dokunmaktadır. Ayrıca **altın ve gümüş telli kumaşlar** ve dokumacılığın yan kolu olan boyacılık da gelişmişti¹⁰.

Ankara ve çevresinde dokunan **"sof ve muhayyer"** adlı kaliteli yünlü kumaşa da iç ve dış pazarda büyük talep vardır. Sof dokumacılığı Tosya, Kastamonu, Çankırı gibi şehirlerde de gelişmiştir¹¹, **nakışlı, menevişli, şallı** gibi türleri de vardır.18. yüzyıl ortalarına kadar sof ihracatı cen çok Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya yapılmıştır¹². Yünlü kumaş dokumada önemli bir şehir olan Selanik ile ilgili ayrıntılı bilgileri ileri bölümde vereceğiz.

Bu dönemde **"Bilecik'in kadife ve ibrişimleri, Konya ve Diyarbakır, Halep ve Şam'ın ipeklileri, Mardin'in muhayyeri, Trabzon'un bezleri,**

⁹ Z. Toprak (1990)

¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı (1988)

¹¹ S. Yılmaz

¹² İ. H. Uzunçarşılı (1988)

Konya'nın bogası ve asterleri, Halep ve Şam'ın kutnî ve mukaddemleri" hem iç hem de dış pazarda alıcı bulmaktaydı. 18. yüzyılda **Ambeleky'a'nın pamuk ipliği** de ihracatta önemli yer tutmaktadır¹³.

17. ve 18. yüzyıllarda halı dokumacılığı da iyi durumdadır. Uşak, Gordes, Kula, Ladik, Milas gibi şehirlerde dokunan halılara büyük talep vardır¹⁴.

Yerli sanayiye rakip olarak, ithal malı kumaşların Osmanlı pazarını doldurması sonucunda, tekstil sanayi rakiplerine karşı direnmeye çalışmış ve bu direniş 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürebilmiştir.

18. yüzyıl başlarında Osmanlı'nın tekstil üretimi görece olarak artmıştı, örneğin: İstanbul, Tokat, Halep gibi eski pamuklu dokuma merkezlerinde, Sakız adası, gibi ipekli dokuma merkezlerinde üretim artışı gözle görülür bir hal almıştır. Bu üretimin korunması, ithal mallarının yurt içinde üretilip, bunlara harcanan paranın da yurtiçinde kalmasını sağlamak amacıyla devlet "**manifaktürler**" kurmaya başlamıştır. Sadrazamların **1703-4 arasında Edirne'de çuha, Bursa'da ipekli, 1709'da Saray'da yelkenbezi, 1720'de İstanbul'da ipekli, 1724-25'de de Çuha manifaktürü kurma girişimleri¹⁵, Boğdan voyvodası Ligor'un çabalarıyla 1766'da Yaş şehri yakınlarında Kipreşti'de kurulan kumaş manifaktürü¹⁶, Sadrazam koca Ragıp Paşa'nın 1777'de İstanbul'da Hindistan pamuklularıyla rekabet için, pamuklu manifaktürü kurma girişimi, 1804'te Hünkar iskelesinde kurulan yünlü kumaş fabrikası¹⁷, 1805'te Beykoz'da kurulan Çuha fabrikası¹⁸, 1828'de donanmanın ve Asakir-i Mansure askerlerinin**

¹³ Ö. C. Sarc (1940)

¹⁴ Mufassal Osmanlı Tarihi.

¹⁵ M. Genç (1991)

¹⁶ Kipreşti Manifaktürü için III. Bölüme bakılabilir.

¹⁷ A. Giz (1968)

¹⁸ M. Kütükoğlu (1981)

yazlık elbise ve i amaşını ihtiyaını karşılamak amacıyla kurulan İplikhane-i Āmire bunlar arasındadır.

Osmanlı tekstil ũrũnlerinden bazıları 18.yũzyılda Batı ile rekabet edebilecek durumlarını sũrdũrmũřlerdir, fakat devletin merkantil anlamda korumacılıkta ısrarlı bir tutum gŔstermemesi sonucu Avrupadaki ũretim artışına paralel olarak 18. yũzyıl sonlarından itibaren Osmanlı pazarı bũyũk Ŕlũde, Batı kaynaklı malların istilasına uğramıştır. 18. yũzyıl sonlarında ve Tanzimattan Ŕnce kurulan fabrikaların bir kısmı kapanmış, diğerleri de Tanzimat dŔneminde, devletin bũyũk sanayi atılımları çerçevesinde kurulan fabrikalara bağlanmıştır. Bu fabrikaların Tanzimat sonrasındaki durumunu daha sonraki bŔlũmlerde inceledik.

2- Tanzimat ve Sanayi:

18. yüzyılda Avrupa'yı derinden sarsan "**Fransız Devrimi**" ve "**Napoleon Savaşları**" gibi önemli siyasi olaylar zaman zaman, Batı'da ekonominin, siyaset yanında ikinci plana düşmesini sağlamış, sanayi devletleri büyük hamlelerini 19. yüzyıl başlarından itibaren gerçek anlamda göstermişlerdir¹. Böylece İngiltere gibi "**sanayi devlerinin**" ortaya çıkması ile Osmanlı Sanayisi de değişim sürecinde yeni bir döneme girmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı ülkesinin nüfusunun %80'inin kırsal bölgede yaşadığını² düşünürsek üretimin büyük kesimi kırsal bölgede yapılmış, şehirlerde esnafın üretimi düşük hacimde kalmıştır. Şimdi geleneksel Osmanlı sanayinin üretim kollarının 19. yüzyıldan itibaren nasıl değişim gösterdiklerini görebiliriz.

Maden sanayi" işletme usulü bakımından farklılık göstermiştir. Klasik dönemde Osmanlı madenlerinin dışarıya satımının yasak olduğunu biliyoruz. 19. yüzyıl ile birlikte bazı sanayi kollarında yaşanan üretim azalması madencilik sektörünü de etkilemiştir. Ayrıca Avrupadaki fiyat artışı kaçak yollarla dışarıya mal gönderilmesini kolaylaştırıcı bir etmen olmuştu, örneğin Mısır ve Suriye'den hatta Anadolu'dan barut, Erciş ve Ahlat'tan kükürt, Bosna, Sırbistan, Kıbrıs ve Keban'dan kurşun, Bosna, Yunanistan, Bulgaristan, Keban ve Kığı'dan demir, Transilvanya'dan kalay, Ergani ve Keban'dan bakır kaçak yollarla dışarıya çıkarılmaktadır³.

Fakat eldeki veriler herşeye rağmen madencilik sektörünün kaliteli elemansızlık, yüksek ücretler, iç güvensizlik gibi sorunları olduğunu

¹ Z. Toprak (1990)

² Ş. Pamuk (1988)

³ A. Yalçın(1979)

göstermektedir. Örneğin önemli demir yataklarına sahip olan Samakov'daki demir üretimi* 19. yüzyılın hemen başlarında tamamen durduruldu⁴ .

Tanzimatla birlikte madencilik hızla gelişmiştir. Özellikle 1856'dan sonra yabancı sermaye bu sektöre el atmış ve imtiyazlar elde etti. 1861 yılında düzenlenen Maadin Nizamiyesi ile birlikte maden yatırımları yoğunlaştı. Özellikle Mezopotamya petrolü 20. yüzyıla kadar Batılılar arasında pazarlık konusu olmuştur.

Diğer sanayi kollarının faaliyetleri de 19. yüzyıl ile birlikte, Avrupa'ya hammadde ihracatındaki artış, işletmecilik bilgisinin olmayışı gibi etkenlerle bunalıma girmişlerdir. Ancak devletin teşvikiyle ağır sanayi diyebileceğimiz dökümhaneler cam ve cam-porselen üretim yerleri, sermayedarlar tarafından kurulmuştur. Örneğin Dadyan Kardeşlerin kurduğu Zeytinburnu dökümhanesi, bunlardan biridir. Beykoz cam ve porselen fabrikası da, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı iflas etmiştir. Zeytinyağı ihracatının artışıyla Girit Sabunhaneleri 1760-70'lerden beri İstanbul'un bile sabun ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmiştir⁶ .

Avrupa kaynaklı malların, Osmanlı piyasasına gelmeye başlamasının etkileri 19. yüzyıl ile birlikte, tekstil endüstrisi üzerinde görülmeye başlamıştır. Yüzyıl başlarından itibaren başlayan bu etkiler, yüzyıl ortalarında daha hissedilir bir hale gelmiştir.

"Pamuk ve pamuk ipliği üretimi" 18. yüzyıl sonlarında, özellikle Serez, Selanik ve Ambelekya imalathanelerinden yapılan yılda 20 bin balya (iki buçuk milyon ton) ihracat ile pek fena görünmese de, 1812 -1830 yılları arasında bu bölgedeki kumaş üretimi azalmıştır. Örneğin, İşkodra'da

* Samakovdaki demir üretiminin, 1830'lu yıllarda komşu şehir olan İslimiye'nin Çuha fabrikasının, ihtiyacı olan bazı demir ihtiyacının sağlanması amacıyla kullanıldığına dair ender bilgilerimiz vardır (Cev-İkt:nr:1294)

⁴ A. Tabakoğlu(1994)

⁶ M. Genç (1984)

1812'de 600 tezgah çalışırken 1824'te 40'a, Tirmova'da 1812'de 2000 tezgah varken bu sayı 1830'da 200'e inmiştir⁷ .

İngiliz pamuk ipliğinin 1806'dan itibaren önemli birithalat malı olmasıyla, Diyarbakır, Halep, Şam, Trabzon, İzmir, Bursa ve İstanbul gibi merkezler bu ipliğe bağımlı hale geldiler⁸ .

Özellikle 1850'lerden sonra pamuk ipliği üretiminden hiç bahsedilmemektedir*. Bunun sebebi de Osmanlı devletinin 1840'lı yıllardan itibaren dışarıya hammadde satıcısı bir ülke durumuna düşmesidir.

"İpekli üretiminde" önemli merkezler olan Bursa, Halep, Şam, Diyarbakır ve Amasya'da rekabete daha fazla dayanamamışlardır. Örneğin, 1847'de Bursa'da 75 tezgahta 4000 okka kullanılarak üretim yapılmaktadır. Fakat daha bir kaç yıl öncesine kadar 25000 okka ipeği işleyen 1000 tezgahı olduğu bilinmektedir. Ayrıca 1851'de 3000 kiloluk ipek ihrac edebilmektedir. Halep'de de 1846 yıllarında 200 ipekli imalathanesinin 150si çalışabilir durumdadır.

Artık Osmanlı yaş koza ihraç ederek, Milano, Lyon ve İsviçreden getirilen ipeklileri kullanmaya başlamıştır⁹ .

Tanzimattan sonra devlet "Fabrika-i Hümayunlar" adı altında kurduğu büyük sanayi yatırımlarıyla, askeri ihtiyaçların yurt içinden sağlanmasını ve yurt dışına para akışının önlenmesini hedeflemiştir. Bu fabrikalar aynı zamanda, dış ticaret dengesinin sağlanması ve ithal malların yurt içinde üretilmesi politikasının da örnekleridir. Bu amaçla kurulan; **Feshane (Kadirga 1832, Defterdar 1839), İzmit Çuha Fabrikası (1844), İslimiye**

⁷ Urguhart (1837) nakleden Ö. C. Sarc (1940)

⁸ H. İnalçık (1980)

* 1856'da Paris Fuarı'na gönderilen ürünler arasında pamuk ipliğinin İstanbul ve Serez imalatından toplam "4" örnek vardır. Ö. C. Sarc (1940)

⁹ Ö. C. Sarc (1940)

Çuha Fabrikası (1835), Veli Efendi Basma Fabrikası(1848), Hereke Kumaş Fabrikası(1848), Bursa İpek Fabrikası (1852), İzmit Kağıt, Beykoz Techizat-ı Askeriye ve Porselen fabrikaları, bunlardan bazılarıdır¹⁰ .

Tanzimat döneminde ortaya çıkan bu üretim tarzı değişikliğinin, geleneksel Osmanlı üretim tarzından oldukça farklı olduğunu söyleyebiliriz. İncelememizin asıl konusu olan tekstil endüstrisinin üretim tarzının nasıl değiştiği ve bu yapısal dönüşümün geçmişteki izlerini çalışmamızın bu bölümünde ele alacağız.

¹⁰ A. Tabakoğlu (1994)

A)Tekstil Üretim Tarzında Değişiklik: Aile Atölyelerinden Fabrikaya

Başta da belirttiğimiz gibi dokumacılık, önceleri ya kırsal bölgede halkın kendi ihtiyacı için ya da şehirde, lonca denetimi altında gerçekleştirilen bir aktivitedir. Loncaların sanayinin gelişimi üzerindeki engelleyici etkileri üzerinde durmuştuk. Batı'daki sanayi hareketleri de lonca kurumunun etkilerinin hafiflediği dönemlerde daha belirgin bir hal almıştı. Ticaretle zenginleşen sınıfın zamanla "kredi verme" yolu ile lonca sistemini etkisi altına alması ve kırsal bölgedeki "ev sanayinin" " kurulmasında başlıca rolü oynamasıyla batıda üretim tarzı "manifaktür" aşamasına geçmiştir.

Ancak Osmanlı lonca sisteminin etkisinin kırılması bu kadar kolay olmamakla birlikte belli zamanlarda belli yerlerde sağlanabilmiştir. **"Hayatın gerçekleri ve geçim zorlukları gibi etkenler"**, lonca denetiminin zayıflamasında etkili olmuş ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması da bu etkilemede önemli rol yüklenmiştir.

Kapitalist ev sanayisinin gelişebilmesi için gerekli koşullardan biri olan talep artışının etkisiyle 15 ve 16. yüzyıllardan itibaren Bursa'da ipekli dokumaları sipariş üzerine iş yapmaya başlamışlardır. **"Putting out sistem"**

* Geniş bilgi için bkz. (F. Braudel, 1993)

¹ Bkz. F. Braudel (1993)

bu şekilde işlemeye başlar. Yine artan dış talep Anadolu'daki tiftikten sof üretiminin de sipariş üzerine üretilmeye başlanması aynı yüzyıllarda gerçekleşir².

İmalatı lonca sistemi dışında, kapitalist bir üretim tarzı içinde yürümeye zorlayan etkenlerden bir tanesi de "**sarayın ve yeniçerilerin ihtiyaçları**" olmuştur. Selanik'de devletin verdiği yün ile, devlet gözetimi altında her yıl binlerce top yünlü kumaş dokunuyor, devletin kamu ihtiyaçları yanında dışarıdan gelen talep de karşılanıyordu³. Yine donanmanın "**yelkenbezi**" ihtiyacının "**sipariş verme**" yolu ile devlet tarafından dokutturulduğu da biliniyordu⁴.

"**Putting out system**" dediğimiz, sipariş üzerine çalışan "**kapitalist ev sanayinin**" gelişebilmesi için gerekli bir diğer koşul da insanların "**geçim zorluklarıyla** karşı karşıya kalmalarıdır". Özellikle savaş dönemlerindeki "**ek vergileri**" ödemekte zorlanan reaya aileye ek bir gelir sağlamak amacıyla girişimci tüccarın siparişini kabul ediyor, hammaddeyi, çoğu zaman da üretim aracını tüccardan alıyor, ipliği eğirip boyadıktan sonra ya da kumaşı dokuduktan sonra tüccara teslim ediyordu. Özellikle kış aylarında çalışma olanakları kısıtlı olan çiftçiler bu yol ile aileye ek gelir sağlamaktaydı⁵.

17. yüzyılda Bursa ipekli dokumacılığı ve Ankara sofvemuhayyer dokumacılığı bu şekilde sipariş üzerine iş yapar duruma gelmişlerdi. Fakat bu durumun en önemli nedeni de, aslında **Bursa ipeğine, Ankara sof ve muhayerine dış talebin artmasıdır**.

Aynı dönemlerde Bergama bölgesinde "**dağınık ama birbirine bağlı atelyelerde**" donanmanın ihtiyacı için "**astarlık**" üretilirdi. Bu Kumaşın ipliği Ayazment (Altınova) ve Tırhala (Soma) da eğirilir, sonradan Bergama'ya

² A. Yalçın (1979)

³ H. Sahillioğlu (1974), A. Yalçın (1979)

⁴ I. H. Uzunçarşılı (1984)

⁵ R. Kasaba (1993)

getirilip dokutulurdu. Bergama bedesteni aynı zamanda Osmanlı merkezi idaresinin üreticilere para ödediği yerd⁶.

Bu sistemin izlerini 19. yüzyılda hatta günümüzde bile görebilmekteyiz, örneğin: 1860'larda İzmir çevresindeki halı dokuyucuları sipariş üzerine tüccara iş yapmaya başlamış ve bir süre sonra bu tüccarlar halıcılığı tekellerine geçirmişlerdir⁷.

Böylece Osmanlı tekstil imaltı dağınık ama birbirine bağlı atelyelerde- hatta Braudel bunun için "**manifaktür**" terimini kullanmaktadır- yapılmaya başlar. Max Weber ilk fabrikaların "**lonca etkisinin kırıldığı yerlerde**" ortaya çıktığını söyler. Ancak Osmanlı'da lonca etkinliği hafiflemiş hatta H. Bourgin'in dörtlü modelindeki* "**manifaktürler**" de hayata geçmiştir, fakat manifaktürden fabrikaya geçiş Avrupadaki kadar kolay ve doğal olmamıştır.

Osmanlı manifaktürü ve fabrikasının kurucuları çoğu zaman burjuvaziden gelmemiştir. Bizzat devletadamları, bu işlemde kurucu rolünü üstlenmişlerdir. Bunda etkili olan da, devlet ihtiyaçlarındaki artış ve ithal mallarının dışarıya para akışına sebep olmasıdır** . Yerli sanayinin kurulması için önemli atılımlar 18. yüzyılda gözlenmektedir. Bu dönemde belli bir üretim artışı ve yeni yeni üretim merkezlerinin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Özellikle ipekli ve yünlü kumaş alanındaki bu üretim artışını değerlendirerek, korumayı ve dışarıya para akışını önlemeyi düşünen "**Merkantil öncülerden**" biri olarak nitelendirebileceğimiz Sadrazam Rami Mehmet Paşa'nın girişimiyle Selanikli Yahudilerin İstanbul'a getirilip, İstanbul'da 1724-25 yıllarında bir "**çuha fabrikası**" kurulması girişimi güzel bir örnektir. Yine aynı yüzyılda Boğdan voyvodası Jean Callimachi ve oğlu Gregor

⁶ S. Faraqhi (1994)

⁷ M. Çadırcı (1993)

* Geniş bilgi için bkz: F. Braudel (1993)

** Bu konuda daha geniş açıklamayı II. bölümde yaptık

Callimachi'nin girişimiyle kurulan "**Kipreşti manifaktürü**" bu dönemde devlet girişimciliğinin iyi bir örneğidir*.

Hurbert Bourgin'in dörtlü modelinde "**fabrika**" olarak tanımlanan gerçek anlamda kapitalist işletmelerin kurulması Osmanlı için kolay değildir. Öncelikle batının "**merkantilist**" düşünce tarzının Osmanlıda, en azından bu dönem için, gerçek anlamda yerleşmesi mümkün olmamıştır. Rami Mehmet Paşa, Damat İbrahim Paşa, Koca Ragıp Paşa, Halil Hamit Paşa gibi devlet adamlarında bu düşüncenin izlerini görebiliyoruz; ancak onların girişimleri, ne yazık ki görevlerinin bitmesiyle sona ermiştir.

Osmanlı ülkesinde fabrikalar özellikle sarayın ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla açılmıştır. 19.yüzyıl ile birlikte yeni bir yapılanmaya giren Osmanlı'nın birçok açıdan dışa bağımlı olduğunu biliyoruz. Özellikle askeri açıdan dışa bağımlı olmak o dönem için devlete zarar verecek bir durumdur. Devletin gözbebeği ordunun ihtiyaçlarının yurt içinde üretilmesi gereklidir. Çünkü savaş dönemlerinde, örneğin: ordu için çuha satın alınan bir ülke ile karşı saflarda savaşmak işten bile değildir. Tanzimat öncesi reformların da genellikle askeri alanda yapıldığını gözönüne alırsak, bu reformların, sanayi alanını da etkilemesi doğaldır. Başta da söylediğimiz gibi 19. yüzyılda Osmanlı askeri ve siyasi alanda başarısız olsa da, düşünsel ve ekonomik alanda kıpırdanış içindedir. Büyük reformların ürünü yepyeni ordusu Asakir-i Muhammediye ihtiyaçları için yeni teknoloji ile üretime başlayacaktır. Bu konuya yeniden döneceğiz, burada söyleyebileceğimiz ise III. Selim'den beri zaten varolan, sanayi işletmelerini kurmak için, 19. yüzyılda bir faaliyet planlamasının yaşandığıdır. **1827'de İstanbul Eyüp'te iplik fabrikası¹¹, 1835'te Feshane fabrikası¹², 1835'te İslimiye'de çuha fabrikası¹³, 1844'te İzmit'te çuha fabrikası, 1848'de Hereke ipekli ve**

* Kipreşti manifaktürü ile ilgili olarak "Balkanlarda Yünlü Dokuma merkezleri" bölümünde geniş açıklama yaptık.

¹¹ E.Z.Karal (1988)

¹² Ö. Küçükerman

¹³ N.Todorov (1983)bkz. III.bölüm

döşemelik fabrikası, 1852'de Beykoz techizat-ı Askeriyye, 1848'de Bursa ipek fabrikası, 1850'de Bakırköy'de Levazımat-ı Umumiye-i Askeriyye Bez Fabrikası bu faaliyet patlamasının* örnekleridir. Bundan da anlaşılacağı gibi büyük işletmelerin önemli kısmı tekstil alanında üretim yapmak amacıyla açılmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde devlet ihtiyacı için üretim yapan bu fabrikaların önemlilerini tanıyacağız.

* Bu dönemde bazı eski işletmeler de yeniden düzenlemiştir, verdiğimiz örnekler ise ilk kez açılanlardır.

B- Anadolu'da Tekstil Alanında Üretim Yapan Önemli Devlet Kuruluşları

Tanzimat döneminde çeşitli üretim birimlerinden oluşmuş "**sanayi kompleksleri**" ve çeşitli fabrikalar kurulmuştur. Bu işletmelerin makina, uzman ve işçi gibi ihtiyaçları genellikle Avrupa'dan getirilmiştir. Bu konuda önce İngiltere, sonradan da Belçika, Fransa, İtalya ve Avusturya'dan da makina eleman getirilmiş, böylece kurulmaya çalışılan sanayi dışa bağımlı kalmıştır. Bu fabrikaların bir bölümü ortadan kalkmış, bir bölümü de devlet desteğiyle varlığını sürdürerek günümüzdeki bazı fabrikaların çekirdeğini oluşturmuşlardır.

Tanzimat Dönemi sanayi komplekslerinden "**Zeytinburnu**" kompleksi 1842-43'te kurulmuştur, hem maden, hem de tekstil (pamuklu ve yünlü) alanında üretim yapmaktaydı, ayrıca teknik eleman yetiştirmek için bir de okulu vardı. "**Bakırköy Baruthanesi**" yakınlarındaki "**Bakırköy Sanayi Kompleksi de**" demir işletmesi, iplik eğirme işletmesi, yünlüve pamuklu dokuma işletmesi ve bir tershaneden oluşuyordu.

Bu dönemde kurulan ünlü fabrikalardan biri "**Feshanedir**". Asakir-i Mansure askerlerine fes giydirilmesine karar verilmesiyle birlikte, Mısır, Tunus ve Avrupa'dan fes ithalinin uygun görülmemesiyle yerli üretime geçilmesine karar verilmiştir. Bu amaçla "**Fes Nezareti**" kurulmuş ve "**Feshane'nin ilk binası İstanbul Kadırga'daki Cinci Meydanında 1832'de kurulmuştur.** Fabrikanın ilk dönemlerindeki üretimi hem Tunus fesleri kadar kaliteli olamamış, hem de pahalıya mal olmuştu. Kaliteli üretime geçilebilmesi için 24 Tunuslu fesçi ustası İstanbul'a getirilmiştir. Bursa'da fes üretiminde deneyim kazanan 15 kalfa da bunların yanına verilmiştir. Üretimdeki artış sebebiyle, binaların yetersiz kalacağı düşünülerek 1839 yılında, fabrika "**Defterdar İskelesindeki Beyhan Sultan Sarayına taşınmış**

* M. Kütükoğlu (1981), Ö.Küçükerman(1988)

ve gereken üretim artışı sağlanmıştır. Günlük fes üretimi 1835 yılı başlarında 355 adet iken, bu sayı 1839'da 773'e ulaşmıştır.

1843'te yeniden düzenlenen Feshane, bir dokuma fabrikasına dönüştürülmüş ve günümüz yünlü dokuma sanayinin de çekirdeğini oluşturmuştur. O yılların modern teknolojisi ile donatılan fabrikanın yönetimi Darphane-i Âmire'ye verilmiştir.

1860larda 200-250 işçi çalıştıran fabrika, 1895 yılında, işçi yetiştirmek için **"Sanayi Sıbyan Mektebi"** ni kurmuştur. 1877'de Bab-ı Serasker-i emrine verilen fabrika 1921'e kadar **"Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye"** adına çalışmış ve 1837 yılında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları müesseselerine bağlanarak, Cumhuriyet Türkiyesi'nde de yaşama imkanı bulmuştur.

"İzmit Çuha Fabrikası" " ordunun kumaş ve fes gereksinimini karşılamak amacıyla 1844'te kurulmuştur. Başlangıçta yalnız yünlü, askeri kumaş üreten fabrika sonradan yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven de üretmeye başlamıştır. Ürünlerinin kalitesi Fransız ve İngiliz dokumalarıyla rekabet edecek düzeydeydi. 1860larda fabrika yılda 6000 fes, 192000 ton yünlü dokuma üretecek kapasiteydi ve 200 işçisi vardı. 1910 ve 1917 yıllarında İzmit Fabrikası genişletilip, yenilenmiştir.

"Hereke Fabrikası" " Ohannes ve Boğos Dadya Kardeşler tarafından, 50 pamuklu, 25 ipekli confes tezgahı ile donatılarak 1843 tarihinde kurulmuştur. Dadyanların 1845'te fabrika üzerindeki haklarından vazgeçmeleri sonucu fabrika "Hazine-i Hassa Nezareti'nin" yönetimi ve mülkiyetine geçmiştir. 100 jakarlı tezgah daha alınarak, Hereke Fabrikası'nın saray için ipekli döşemelik kumaş üretmesine karar verilir. 1875 yılında, İstanbul Kapalıçarşı'da fabrikanın bir de satış mağazası açılmışsa da kısa bir

* R.Önsoy 1988, E. Dölen 1992

** Ö. Küçükerman (1987)

süre sonra kapatılmıştır. 1889'da açılan satış mağazasının, 1925'lerde de satışını sürdürdüğü bilinmektedir.

1891 yılında Manisa ve Sivas'tan ustalar getirilerek fabrikada halı üretimine de geçilmiş, 1902'de çuha, çayak ve iplik bölümü, 1905'de yünlü dokuma, 1908'de de fes üretim bölümü faaliyete geçmiştir. 1917'de yünlü dokuma bölümü genişletilmiş ve fabrikaya kadın işçiler de alınmıştır.

Hereke fabrikası ürünlerinin Lyon, Brüksel ve Torino Uluslararası Sergilerinde ve 1921 İktisat Kongresinde ödül aldığını da biliyoruz.

Fabrika 1940'larda Sümerbank bünyesine bağlanmıştır.

"Levazimat-ı Umumiye-i Askeriyye" 1850 yılında Barutçubaşı Ohonness tarafından "Basmahane" adıyla kurulmuş bir özel girişim örneğidir. Başlangıçta Avrupa teknolojisi kullanarak desen basmayı amaçlayan fabrika, Avrupa rekabetine dayanamayınca Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.

1867'de Harbiye Nezareti Levazimat-ı Askeriyye Dairesi'ne devredilen fabrika, yalnızca ordu ihtiyacı için bez ve kumaş dokumaya başlamıştır. 1900'lerde fabrikada havlu, peştemal, sofrta örtüleri, sedir örtüleri, perdelik kumaşlar da dokunmaya başlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda fabrikaya kadın işçiler de alınmıştır, bu dönemde ustabaşı Nuh Bilal Efendi'nin getirdiği bir yöntemle Almanya'dan gelenlere eşdeğerde tüfek kayışı üretilmiştir.

1921'de Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlanan fabrika 1968'de de "Sümerbank Bakırköy Sanayi Müessesesi" adını alarak günümüze kadar gelmeyi de başarmıştır. Bugün de "Basmahane" adı ile anılan fabrika Milli Savunma Bakanlığı ihtiyaçları için de üretim yapmaktadır.

Başta da söylediğimiz gibi Tanzimat Dönemi yatırımlarından olan bu fabrikaların en önemli ortak özelliği devlet tarafından korunarak, Cumhuriyet Türkiye'si Sanayisinin oluşmasında, temel görevini üstlenmiş olmalarıdır.

BÖLÜM II

BALKANLARDA TEKSTİL ENDÜSTRİSİ

3- 18. ve 19. Yüzyıllarda Balkanlar

Balkanlar, Osmanlı'nın Gelibolu'ya ayak basışında, geri çekildiği güne kadar 500 yıl boyunca "Osmanlı ülkesinin başka bölgelerine pek benzemeyen, buna rağmen belki de Osmanlı'nın kendisine en çok benzeyen özel bir bölgesi olmuş, gerçek Osmanlı kimliğini yansıtmıştır". Osmanlı'nın Batıya, dolayısıyla yeniliklere açılan kapısı, bu özelliğiyle de hemen her zaman ilk etkilenmeyi yaşayan bölgesi de olmuştur. Yüzyıllar boyunca, gerek ekonomik, gerek düşünsel alanlarda ve teknolojik gelişmeyi yaşamıştır Balkanlar. Belki de bütün bunların karşılığı, Osmanlıyı ilk terkeden toprakların da buralar olmasıdır.

Çalışmamızın bu bölümünde bölgenin demografik bazı özelliklerini incelemeye ve bu özelliklerin, hayatı nasıl etkilediği sorusuna yanıt aramaya çalıştık. Balkanlardaki önemli bir işkolu olan "tekstil endüstrisinin gelişimi de" bu bölümün içerisinde incelenmiştir.

Balkanlar oldukça dağlık bir bölgedir. Trakya'dan başlayarak, Bulgaristan'a uzanan Balkan Dağları Güneye doğru, sarplasan Mora Yarımadası, Kuzeyde Orta Avrupa Dağları, tarla tarımına uygun düz araziye kısıtlamakta ve aynı zamanda iklimin de sertleşmesine neden olmaktadır. Trakya ve Balkan Dağlarıyla, Orta Avrupa bölümlerinde, denizin uzakta kalması, iklimi sertleştirmiş, özellikle yüksek bölgelerde kara ikliminin en karakteristik özellikleri kendini göstermiştir. Örneğin: sert kış aylarında toprağın donması, tarım faaliyetinde ürün çeşitliliğini zaman zaman kısıtlayabilmektedir. Herşeye rağmen dağlar arasındaki çukur bölgelerde, Teselya ve Macaristan civarında akarsuların suladığı düzlüklerde ve ovalarda toprak tarımı da yapılır.

Yine de bölge insanının asıl geçim kaynağı hayvancılık ve buna bağlı işkolları üzerine kurulmuştur, özellikle de küçükbaş hayvan yetiştiriciliği... İncelememizin asıl konusu olan 19. yüzyıla ait gerek tarım, gerek endüstri ile ilgili faaliyetlere gelince, bu konuda kaynak sıkıntısı çekilmekle birlikte verilerin değerlendirilmesiyle ortaya çıkan tablo fena değildir. Balkan halkı yetiştirdiği hayvanlarla ve diğer üretimiyle kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Ayrıca ileride göreceğimiz gibi Balkan köylüsü şehirlinin de ihtiyacına cevap verebilecek durumdadır.

Balkanlar uzun yüzyıllar boyu özellikle başkentin ve devletin ihtiyacını da karşılamıştır. 19. yüzyıldan çok önceleri de Balkan reayası başkente özellikle koyun olmak üzere kasaplık hayvan göndermekle yükümlü idi¹. İstanbul'un et ihtiyacının önemli kısmı Trakya, Bulgaristan, Eflak ve Boğdan'dan sağlanmaktadır². Bu faaliyetin gerçekleşmesinde etkili nedenlerden biri, Balkanların devlet merkezine yakınlığıdır, yine bu faaliyet bölgenin üretkenliğinin de önemli bir kanıtıdır.

Osmanlı ordusunun Rumeli'yi fethiyle birlikte buranın ekonomik görüntüsünde de bir takım gelişmeler gözlenebilmektedir. 16. yüzyıla kadar Balkanlarda çok gelişmiş bir "şehirleşmeye" rastlanmamaktadır. O yıllara ait "tahrir defterlerinde" büyük sayılabilecek bazı şehirlerin adından bahsedilmektedir. Bunlar 4 Müslüman 12 gayri-müslim mahallesiyle ve 4000 kişilik nüfusuyla **Silistre**, 1100 kişi ile Şumnu, 700 kişilik **Pravadi**, 7500 kişilik **Varna ve Hezergrad'dır**³. Bu şehirlerde müslüman nüfusun önceleri daha az olması*, Osmanlı fethindende önce fikrini akla getirmektedir. Fetihden sonra devamlı savaflara rağmen Balkanlar'da şehirleşmenin hızı bu olumsuzluklardan etkilenmemiş, eski yerleşim merkezlerine ek olarak yeni yeni Müslüman kimlikli yerleşim bölgeleri ve şehirler oluşturulmuştur. Osmanlı Rumeli'ye yerleşmek amacıyla gelmişti, bu da bir kimlik değişimini

¹ S. Faraghi (1994)

² Mantran (1962), Faraghi (1994)

³ F. Emecan (1989)

* Burada K.Doğu Balkanlar, nüfus yoğunluğu bakımından esas alınmıştır.

beraberinde getirecekti. Kimlik değişiminin sağlanabilmesi için de Müslüman-Türk nüfusunun arttırılması ve Müslüman-Türk kimlikli yerleşim birimlerinin oluşturulması gerekiyordu. Zira Osmanlı fetihleri geçici bir macera hareketi değildi, amaç yurt edinmekti. Böylece kitlesel bir göç hareketi başladı, iskan politikası ile kurulan veya geliştirilen merkezler sayesinde boşalmış topraklar işlenmeye başladı⁴. Gerçi yerli halkın da Türkleşip İslamlaşması istenen bir olay olmakla birlikte; bu durum Bosna dışında diğer yerlerde büyük boyutlara ulaşmamıştır⁵. Göçlerle gelenler yeni yeni köyler meydana getirdiler ve balkanlardaki canlılık hiç azalmadan devam etti. Başta örnek olarak verdiğimiz Balkanlardaki şehirlere yeniden dönecek olursak, 16-17. yüzyıllar içerisinde oldukça büyük gelişme göstererek, nüfuslarını iki katına çıkarmışlardır. Burada, şehirlerin stratejik açıdan önem kazanmalarının da etkisi vardır; bu sayede Anadolu' dan yapılan göçler ve sürgünlerin ardı arkası kesilmemiş, Hezargrad ve Şumnu' nun nüfusları 140 bine ulaşmıştır. Şehir nüfusundaki bu artış, civar köylere yeni bir rol yükledi: şehirli nüfusun ihtiyaçlarının mahalli zanaatların yaptığı üretimle karşılanması, bu rolün bir sonucu olarak da **mahalli pazarlar** teşkilatlandı ve şehir-köy arası ticari mübadele kolaylaştı⁶. Kosova şehir-köy ticareti sayesinde büyümenin sağlanmasına iyi bir örnektir. Şehir, çevre köy ve diğer yerleşim merkezleri ile yaptığı ticaretin artması ve mahalli el sanatlarındaki üretim artışı sayesinde kayda değer bir gelişme göstermiştir. Kosova' nın en büyük kazası Prizen' dir ve bu gelişmeyi doğrudan yaşamıştır. 19. yüzyılda özellikle ticaret sayesinde büyümüştür⁷. Bu örneklere 16. ve 17. yüzyılın Sofya' sı da dahil edilebilir, vergiye tabi şehir nüfusu ele alındığında, çevresindeki şehirlerle birlikte Sofya' nın bu bölgede önemli bir sosyal ve ekonomik rolü olduğu düşünülebilir⁸.

17. yüzyıl ile birlikte dünyayı sarsan **"sosyal ve ekonomik denge bunalımının"** etkileriyle Avrupa şehirlerinde olduğu gibi Balkan şehirlerinde

⁴ Barkan (1955)

⁵ Emecan (1989)

⁶ Paskalyeva (1968)

⁷ Carabregu (1989)

⁸ N. Todorov (1983)

de görece olarak "**şehir nüfusunda azalma**" gözlenmiştir, fakat genel eğilim canlılık yönündedir. Bunun nedeni de "**Osmanlı askeri sistemi ve vergi sisteminin vatandaşa (tüccara) sağladığı kolaylıklardır**⁹ ".

18. yüzyılda "**Balkanlardaki göçler diğer etnik grupları da içine alarak genişlemiştir**". Bu göçler özellikle sınır boyundaki ekonomik ilişkileri de etkiledi. Örneğin Arnavut Ayanların baskısından kaçan; Ulahlar, Avusturyanın sınır şehri olan Zemun' a yerleştiler ve buradaki canlı hayvan ticaretinin başlıca aracısı haline geldiler, yine aynı kişilerden kaçan Bulgar köylüleri de 1790' larda Kuzeye, Eflaktaki kasabalara taşındılar, Bükreş ve Yergöğü tüccarları için ucuz işgücü kaynağı haline geldiler¹⁰ . Bu örnekler çoğaltılabilir; ancak sonuçta söyleyebileceğimiz, nüfustaki bu hareketliliğin, şehirleşme ve ticaretin gelişmesinde önemli payı olduğu ve çalışmamızın ana noktası olan Kuzeydoğu Balkanlar' da nüfusun yoğunlaştığıdır. Eskiden beri sosyo-ekonomik açıdan gelişmiş şehirler olan Filibe ve Selanik üzerinde ileride ayrıntılı olarak duracağız.

Yine de Balkan şehirleri 18. yüzyılın sonuna kadar gelişmiş Avrupa ülkelerinin şehir yaşamı seviyesine ulaşmamıştır; bunun için 19. yüzyıla gelinmesini beklemek gerekir. Fakat bu durum ticaretin gelişmesinde önemli sayılabilecek kötü bir etki yaratmamıştır* .

Şehirleşmede önemli faktörlerden birisi de "**ticarettir**" Balkanlar konumu itibariyle ticaret için elverişli bir bölgedir. Osmanlılar bölgeye ilk geldikleri dönemde de ticaret halkın önemli bir geçim kaynağıdır. Daha 15. yüzyılda dönemin "tüccar devleti olan Raguzalılar' nın Balkan halkıyla yaptığı ticaret, her iki tarafı da memnun edecek nitelikteydi. Bu yüzyılda ticaret öylesine gelişmiştir ki; Raguzalılar, balkanlarda koloniler oluşturmuşlardır. Bunlar şöyle sıralanabilir; Sırbistan' da Eskicuma, Yenipazar, Makedonya' da; Kratova, Üsküp, Serez, Kostur, Valona, Balya Badra ve diğerleri de

⁹ V. Paskalyeva (1968)

¹⁰ N. Todorov (1968)

* 18. yüzyıl sonunda ticaret Avrupa lehine yön değiştirmiştir (Ayrıntısını ileride vereceğiz)

Sakız, Edirne, İstanbul, İzmir, Sofya, Filibe, Pravadi, Vana, Silistre, Rusçuk, Razgrad, Şumnu, Tırnova, Niğbolu ve Vidin gibi dönemin büyük şehirleri olarak bu ticaretten paylarını almışlardır¹¹. Bu dönemde Avrupa'nın en çok satın aldığı ürünler, bölge halkının üretim fazlaları, deri ve özellikle yündür.

Bu ticari faaliyet artışına güzel bir örnek "Cumalu" şehridir. Nüfus kalabalıklaşmasıya, şehir-köy arası ticari mübadelenin doğması ve mahalli pazarların organize olması Cumalu şehri için geçerli olmuştur. Fetihle birlikte kurulan 13 haneli 5 bekar nüfuslu küçük bir yerleşim birimi olan Cumalu ticaretin gelişmesiyle birlikte her cuma günü kurulan bir pazara sahip olur, nüfusu kalabalıklaşmaya, hatta Hristiyanları da çekmeye başlar. 7 hanelik bir Hristiyan nüfusu olur. Zaman içinde pazarı da büyür ve önceleri 500 akçe olan pazarbacı* 1500 akçeye çıkarılır¹².

Böylece **"mahalli pazarlarında kurulmaya başlandığını"** da görüyoruz, bu sayede üretim de ticaretin çapı da genişliyordu. Sonraları Avrupanın değişik şehirlerinde ve Balkanlarda kurulan fuarların da, ticari hareketlilikte önemli payları vardır, örneğin Leipzig Fuarı** , bu fuar kurulduğu 16. yüzyıldan itibaren Avrupa ticaretinin kalbinin attığı yerdir. 18. yüzyılda Venediklilerin bu fuar aracılığıyla Balkanlardan yaptığı ticaretin boyutları çok büyümüştür. Öyle ki; Arnavutluk ürettiği, yünün %70' ini, tabaklanmış derinin %70' ini Venediklilere bu fuarda satmaktadır¹³. Aynı dönemde Habsburg İmparatorluğu' da bu çarkta yerini alır **"madrabaz"** adlı tüccarları sayesinde Banat Yaylası'nın ve Bulgaristan'ın yünlerini ülkerine taşırlar, Saksonya yünlü endüstrisi Balkan yünleriyle beslenmektedir artık. Zamanla bu ticaret içinde, Selanikli Rum tüccarlar da yerlerini aldılar, Almanya'ya ham yün götürüp, yünlü kumaşlarla geriye döndüler. Yine bu

¹¹ V. Paskalyeva (1968)

* Pazarbacı: Satıştan alınan vergidir.

¹² F. Emecan (1989)

** Leipzig Fuarı için bkz. F.Braudel (1993, c.II, s.59,68,69,71)

¹³ V. Paskalyeva (1968)

dönemde Fransızlarda Dubrovnik' in ithal ettiği Eflak ve Boğdan yünülerinin alıcısı olmaya başladılar¹⁴ .

Balkanlarda da 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılda Leipzig kadar büyük olmasa da, ticari fuarlar oluşmaya başladı. Üretimin artık pazara yöneldiği 18. yüzyıl bu tipte ticari merkezler için çok uygun bir zamandı* . Bu fuarlar Leipzig kadar büyük olmamakla birlikte mübadele boyutları küçümsenemeyecek durumdadır. Uzuncaova, Filibe ve İslimiye panayırları bunun için güzel birer örnektir. Önceleri yerel bir pazar olmalarına rağmen 1830' larda özellikle İstinye panayırı Asya ülkeleri, Avusturya ve Lehistan ile ticaret yapabilecek durumdadır. Buradaki ticaretin en gözde ürünü de yünlü kumaştır¹⁵. Bu konu üzerinde daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak duracağız.

Pazarlama olanaklarındaki bu genişlemenin, ham madde ve mamul madde sirkilasyonunu da arttırması kaçınılmazdır. Zira, hammadde ve pazar olanaklarının var olması sanayileşmenin temel koşullarından ikisidir. Geriye de sermaye sahibi müteşebbis, işgücü ve artık bütün dünyada gelişmekte olan teknoloji kalmıştır.

Osmanlı ekonomik yapısının özellikleri, Avrupadaki gibi bir kapitalist müteşebbis kitlesinin doğmasını engelleyecek niteliktedir. Klasik sistem boyunca iyi örgütlenen ve kendi içinde bir tür kapalılık içeren bu sistemin prensipleri ve yine sistemin uzantısı olan "**esnaf teşkilatı**" burjuvazinin, dolayısıyla da kapital birikimin doğmasını engelleyebilecek güçtedir. Girişimcinin devreye girebilmesi için dönemin güçlü "**loncalarının**" etkinliğini yitirmesinin beklenmesi gerekmiştir. Fakat, herşeye rağmen ticaretin artması, uzak mesafe ticaretinin devreye girmesiyle birlikte, belli zamanlarda ve belli yerlerde de olsa girişimci tüccar özellikle "**putting-out**" sistem çerçevesinde işgören kimliğiyle karşımıza çıkmaya başlar.

¹⁴ S. Yılmaz(1994)

* Üretimin pazara yönelmesi üzerinde ileride de durulacaktır.

¹⁵ Todorov (1983)

Özellikle Avrupayla ticaretin, ulaşım imkanlarındaki kolaylıklar sayesinde, yoğun olduğu Balkanlarda; yine özellikle ticari ilişkilerin yaygın olduğu Filibe, Sofya gibi şehirlerde zanaat erbabı ve perakendeciler arasından girişimciler çıkmaya başlamıştır.

Pamuk, deri, tütün, tahıl ve özellikle yün ihracatta önemli yerini korumuştur. Batı ile ticaretin artması ile birlikte bu ticaret yerli tüccarları - Rum- Bulgar-Yahudi* ve Ermeni olmak üzere- içine almış böylece Balkanlarda 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren "**Milli Burjuvazi**" ortaya çıkmaya başlamıştır¹⁶.

Burjuvazinin gelişimiyle de köy-şehir arası mübadele yaygınlaşmış, nispeten ticaretin hacmi genişlemiş, özellikle büyük şehirlere köyden göç edenler sanayileşme süreci içerisinde çoğu zaman işgücü rolünü üstlenmişler ve sanayinin doğması için gerekli koşullar, böylece ortaya çıkmış gibi görünmektedir.

4- Tekstil Endüstrisi

Balkan şehirleri hemen hiçbir dönemde canlılıklarını yitirmemişlerdir. gerek siyasi anlamda, gerekse ekonomik anlamda hareket yüzyıllar boyu devam edegelmiştir. Bu canlılık birçok yerleşim merkezinin gelişip büyümesini sonuçta da Osmanlı ülkesinin diğer bazı bölgelerine oranla farklı bir gelişime sahne olmasına da yaramıştır.

* Yahudiler 15.-16.yüzyıllarda Osmanlı topraklarına geldikleri andan itibaren Avrûpanın değişik yerlerindeki akrabalarıyla olan ilişkilerini ticarete de aktarmışlar. Gelirken yanlarında getirdikleri sermayenin de bu işe katkısı olmuştur. (Paskalyeva, 1968)

¹⁶ N. Michoff (1950) nakleden N.Todorov (1968)

"Endüstri öncesi toplumlarda gelişmenin hızını belirleyen tekstil imalatıdır¹ . Başlangıçta sadece temel ihtiyacı karşılama amacına yönelik olan bu üretim dalının gelişimi diğer sanayi kolları arasında en çok ilgi çekenidir. Çünkü üretilen kumaşın cinsi; toplumun zenginliğine, üretim araçlarının niteliğine, hatta dönemin egemen düşüncesine göre değişebilmektedir. Örneğin Fransız Devrimi öncesi soylular arasında vazgeçilmez kumaş sayılan ipekli, daha çok halkın kumaşı olan pamukluya yenik düşmüş, devrim öncesi Fransız soyluları pamuklu kumaştan yapılmış giysiler giymeye başlamışlardır. İncelememizin asıl konusu Balkanlardaki tekstil üretimi de bu bölgedeki gelişmede önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı ordularının Balkanlara ilk geldiği dönemlerde de tekstil ürünleri imalatı, bölge halkı tarafından bilinmekteydi. Bu potansiyeli 15. yüzyıldan itibaren izleyebilmekteyiz; fakat bu faaliyet ortaçağ ekonomisinin gereklerine göre şekillenmişti, halk kendi ihtiyacını üretiyordu. Hurbert Bourgin' in 4'lü şemasının* 1. aşaması olan bu imalat tarzı **"küçük aile işletmeciliğidir"**; ailenin evini bir imalathane olarak düşünürsek aile bireylerinin her biri bir işbölümü dahilinde, imalathane çalışanları konumundadır. 16. yüzyılda Balkanlarda bu şekilde imal edilen tekstil ürünlerinin neler olduğunu da izliye biliyoruz: Filibe, Edirne ve Selanik' te yünlü dokuma, Livadya ve Mora' da ipekli dokuma, Sofya, Alasonya, Tırhala, Yenişehir (Larisa), İstefa, Eğriböz ve Atina' da pamuklu dokuma gibi. . . ²

17. yüzyılda ise Balkan tekstil ürünleri ve üretim merkezleri için gözle görülür bir artış vardır. Yünlü dokuma merkezlerine Drama, Lofça, Midye, Limni, Erez; aba, kebe, çuha velenseleriyle, pamuklu dokuma merkezlerine de, Selanik, Karaferya, Serez gibi önceden de varolan, ancak bu dönemde ürettikleri bez, hamam gömleği, peştemal gibi dokumaların kalitesiyle ilgi çeken merkezler de dahil olmuştur³ .

¹ S. Faraqhi (1994)

* Geniş bilgi için bkz. F Braudel (1993)

² S. Faraqhi (1980)

³ M. Kütükoğlu(1983)

Bu dönemde gelişme gösteren gerek yurtiçi, gerekse yurtdışı ticareti üretimdeki artışın, hem itici gücü olmuş hem de bu artıştan etkilenmiştir. Örneğin: Raguzalı tüccarlar 16. yüzyıldan beri Balkanlarla ticaret yapmaktaydı ve ticarete konu olan mallar da, yerli halkın üretim fazlaları ve yündür⁴. Ticaretteki bu gelişme, üretime artık tüccarın da dahil olması anlamına geliyordu. Kentli nüfusun artışına paralel olarak büyüyen şehirler sayesinde şehir-köy arasında ticari mübadelenin de doğması sağlanmış, aracı tüccarlar devreye girmiş kırsal kesimde üretilen dokuma ürünlerinin, şehirli nüfusun hizmetine sunulmasıyla, kırsal bölge, gelişen sanayi içine kaydırılmış, böylece toplumsal işbölümü ortaya çıkmıştır. H. Bourgin' in şemasında 2. aşamayı temsil eden bu sistem **"putting-out systemdir"**. Buna kapitalist ev sanayi de denilebilir. **"Aracı tüccar, hammaddeyi dokumacıya teslim eder, genellikle kendisine ait üretim araçlarında kumaşı dokutur, boyama ve fule işlemleriyle de ayrı ayrı ilgilenirdi"**. Böylece dokuma ürünlerinin iç ve dış pazardaki sirkülasyonu da kolaylaşmıştır.

Pazar ihtiyacıyla doğru orantılı bir üretim tarzı olan **"küçük aile işletmeciliğinin"** en iyi örneklerinden bir tanesi, Teselya' da **Ambelekya'** şehri pamuk ipliği imalathaneleridir. 17. yüzyılda bir ara şehrin nüfusu 4000' e yaklaşmıştır, burası büyük bir imalat merkezidir. Evlerde ailenin bütün üyeleri, bu imalatın gerçekleşmesi için işbölümü yapmışlardır. Erkekler ve çocuklar şehrin 24 boyahanesinde pamuğu boyarken, kadınlar da pamuğu hazırlayıp, bükme işleminde çalışmaktadır. Ambelekya'dan özellikle Almanya ve Avusturya' ya her yıl 250 bin kilo pamuk ipliği ihrac edilmektedir. Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Anspach, Bayreuth şehirlerindeki kumaş endüstrisi büyük ölçüde Ambelekya pamuğu ile beslenmektedir⁵.

Başta da söylediğimiz gibi Balkanların tekstil ürünleri hem iç, hem dış pazarı ilgilendiriyordu. Zaten Osmanlı ekonomi politikası ilkelerinin gereği

⁴ V. Paskalyeva (1968)

* Ambelekya'nın başka bir Türkçe adı olup olmadığı belli değildir (bkz. Harita)

⁵ Ö.C. Sarc (1940)

olarak, imalat öncelikle yerel ihtiyacı karşılamak zorundadır, ancak bundan sonra dışarıya satılabilir. Osmanlı iç pazarı, sarayın, başkent ve diğer büyük şehirlerin en önemlisi de **"ordunun ihtiyaçlarının"** karşılanması üzerine kuruludur⁶ . Bu ihtiyaçların karşılanmasında Balkanlar öteden beri, başkente yakınlığı yüzünden, devlet tarafından tercih edilmiştir. Fakat **"Balkanlardaki tekstil imalatının kalitesinin dikkat çekmesi"** devleti burasıyla daha yakından ilgilenmeye yöneltmiştir. Bu sayede devletin desteğini de gören Balkan Tekstil Endüstrisi gelişimde epeyce yol almıştır. Örneğin: Selanik' in fethiyle birlikte bu bölgenin zanaat potansiyeli değerlendirilmeye başlandı. Şehir ve hinterlandı ordu için, sipariş üzerine iş yapan, örümcek ağı gibi birbirine bağlı birçok imalathaneden oluşan dev bir manifaktür görüntüsüne büründü. Burada üretim yapanlarda Yahudilerdi. Bu dokumacı ustaları 15. yüzyılda Almanya (Aschkenaz)dan ve 1492' de İspanya' dan (Sepharadim) gelmişlerdi. Özellikle İspanya' dan gelenler özellikle 15. yüzyıl Avrupasının ünlü Kastilya yünlü dokumacılığı tekniklerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Yün alımında ayrıcalıklar kazanarak devlet siparişlerini karşılamaya başlamışlardı⁷ . Aynı şekilde Filibe şehri de 16. yüzyıldan beri devlet ihtiyacı için yünlü kumaş ürettiyordu⁸ .

Böylece Balkanların tekstil endüstrisi, **"dağınık ama birbirine bağlı atelyelerde"** hem dış pazar, hem de Osmanlı iç pazarı için çalışmaya başlamıştı. Bu sayede özellikle Kuzeydoğu Balkanlarda **"hammad"** bolluğunun da etkisiyle yünlü endüstrisi alanında, ileride önemini daha da arttıracak merkezler ortaya çıktı. Devlet, özellikle ordunun ihtiyacının sağlandığı merkezlere ve dokumacı ustalarına önemli ayrıcalıklar ve vergi muafiyetleri sağladı. Böylece bu merkezlerin gelişmesi ve devlet ihtiyaçlarının karşılanması garantiye alınmış sayılabilir mi?

İmalatın belli merkezlerde devlet kontrolünde yapılması, bu merkezlerin ileride birer fabrikaya dönüşmesine engel olmuştur. Bu

⁶ M. Genç (1989)

⁷ H. Sahillioğlu (1974)

⁸ N. Todorov(1968)

kuruluşlar; işbölümü, teknoloji ve verimlilik bakımından büyük organizasyonlara (manifaktür) dönüşemediler. Üretimde eskiden olduğu gibi, esnaf tipi örgütlenme hakim kaldı, hatta bu bir arada çalışma düzeni, esnaf örgütlerinin tradisyonalist (gelenekçi) tutumunu pekiştirdi. Kapitalist türden bir gelişmeye -rekabet gibi- karşı iyice hassaslaştılar⁹ . Örneğin: **"17. yüzyılın son yıllarında Selanik' te lonca başkanının izni olmadan, kumaş dokuyarak resmi tarifinin altında satan Yahudi işçilerden şikayetler vardır"**¹⁰ .

18. yüzyıl başlarından itibaren de, üretici kesim, bu baskıcı ortamdan kurtulmak için, katı lonca kurallarının henüz yerleşmediği bölgelere çekilmeye başlamıştır. Böylelikle üretici kırlara ve tarımsal imkanların kısıtlı olduğu dağ köylerine çekildi¹¹ . Özellikle kış aylarında topraktan elde edilen gelirin aileye yetmemesi, savaş döneminde ortaya çıkan ek vergileri ödemek için, bir ek gelire ihtiyaç hissedilmesi gibi sebeplere bir de etnik grupların göçleriyle meydana gelen nüfus dalgalanmalarını eklersek, Balkan ülkelerinde girişimci işgörmesi kolaylaşmış gibidir. Örneğin 18. yüzyılda Arnavut Âyanlardan kaçan Bulgar köylülerinin Eflak' a yerleşip, Bükreş ve Yergöğü tüccarları için ucuz işgücü haline gelmeleri gibi¹² . Bu sayede 18. yüzyıl boyunca pamuklu, ipekli ve yünlü imalatı arttı. Selanik' de 1740-90 yılları arasında yılda 2000000 okka pamuk ipliği üretiliyor ve bunun 1000000 okkası ile pamuklu kumaş dokunuyor, geri kalan miktar da ihraç ediliyordu. Bu da üreticilerin küçük yerleşim bölgelerine gelmesiyle birlikte kırsal sanayinin proto-endüstrisi de kurulmaya başladı. Fakat devletin bu atılıma gösterdiği tepki son derece serttir. İmalatın standartından kurtulup, ucuz emek kullanarak maliyeti düşürmeye çalışanlara karşı; malların müsaderesi, işyerinin yıkılması, çalışanların kürek cezasına çarptırılması gibi cezalar

⁹ M. Genç(1991)

¹⁰ N. G. Svoronos (1956) nakleden S.Yılmaz(1994)

¹¹ M. Genç(1991)

¹² N. Todorov(1983)

gündeme gelmiştir¹³ . Bunun nedeni de ekonominin fiskalizm* ilkesinin, bu şartlarda yeterince uygulanamayacağı endişesidir.

Zaten bu gelişmeler de 19.yy'ın başına kadar sürebilir, imalat başlangıçta dış taleple doğru orantılı olarak artarken, 18. yüzyıl sonlarından itibaren, Napoleon Savaşlarından kurtulup ekonomiyi, siyasetin önüne alan Avrupa' nın endüstriyel gelişimine paralel olarak, Osmanlı kumaş piyasasını ele geçirmeye başlaması ve Osmanlı' nın ihrac ürünü olan kaba dokumanın** artık dış pazardan talep almamasıyla birlikte, neredeyse başlamak üzere olan sanayileşmeye doğru eğilim bir anda yokolmuştur.

Herşeye rağmen girişimcinin önünü kesen devlet, yeni bir üretim tarzıyla, kumaş üretmek için girişimi de kendisi hem de 18. yüzyılda yapmıştır. **"Üretim tarzından üretim tarzına geçişte, aynı anda iki üretim tarzının varolması temel karakteristiktir.** Bunlardan biri zamanla silinecek, diğeri güçlenecektir. Kesinti anından itibaren, biri diğere egemen olmaya başlar, eğer bu olmazsa devrimden bahsedilemez"¹⁴ Devlet 1790' lardan itibaren askeri malların imalatını geliştirmeye karar verir* . Bu amaçla da dağınık atelyelerin bir arada toplanmasıyla **"manifaktür"** tarzı üretime geçilecektir. Fakat bu tarihten 30 yıl kadar önce, Balkanlarda 1760' larda Boğdan voyvodası Jean Callimachi ve oğlu Gregor Callimachi önderliğinde. kuruluşundan, faaliyetini durduruncaya kadar ki bütün aktivitesini izleyebildiğimiz tek Osmanlı manifaktörü olan "Kipreşti Yünlü Manifaktörü"

¹³ M. Genç(1991)

* fiskalizm; ekonomide vergilendirilebilen kaynakların artması ve devletin vergi gelirlerinin düşmemesinin sağlanması ilkesidir.

** Osmanlı sanayi 18.yüzyıl boyunca sürekli kontrol altında tutulduğu için büyük ölçüde yerli hammaddeye bağımlı kalmıştır. Bu yüzden pamuklu, yünlü,hatta ipek gibi aslında lüks dokumalarda bile orta kalitede daha çok pamukla karışık dokuma yapılmıştır.

¹⁴ M.Belge(1989)

* Bunun nedenlerini bu bölümün sonunda anlattık

Voyvodaların girişimiyle kurulmuştur** . **Balkanlarda Kipreşti Manifaktürü** kurulurken, başkent **İstanbul' da 1709' da bir yelkenbezi manifaktürü, 1720' de ipekli manifaktürü** kurulmuş, **1703' te de Selanik ve Edirne' de yünlü manifaktürü** kurulmasına karar verildiyse de, girişim başarısızlıkla sonuçlanmıřtır¹⁵. Fakat bu cılız deneyimler devletin yeni üretim tarzları arayışı içinde olduğunu ve bu arayışı hayata geçirmek için, yer olarak başkent çevresini ve Balkanları uygun gördüğünün de kanıtıdır. Devletin işletme kurma girişimlerine I. bölümde değinmiştik.

Manifaktür işletmesi konusunda pek fazla tecrübe kazanamayan Osmanlı tekstil endüstrisi 19. yüzyılın başlamasıyla birlikte, kendini yepyeni bir üretim tarzının da içinde bulur, devlet girişimci rolü üstlenir. Özellikle yünlü dokuma alanında hammadde bolluğu da göz önüne alınırsa Balkanların tekstil ürünleri Anadolu'nun bir iki adım önündedir demek, pek de yanlış olmaz görüşündeyiz. Varolan potansiyelin, devlet tarafından değerlendirilmeye başlamasıyla birlikte, Balkan tekstil endüstrisi, büyük bir nitelik değişimine uğramıştır.

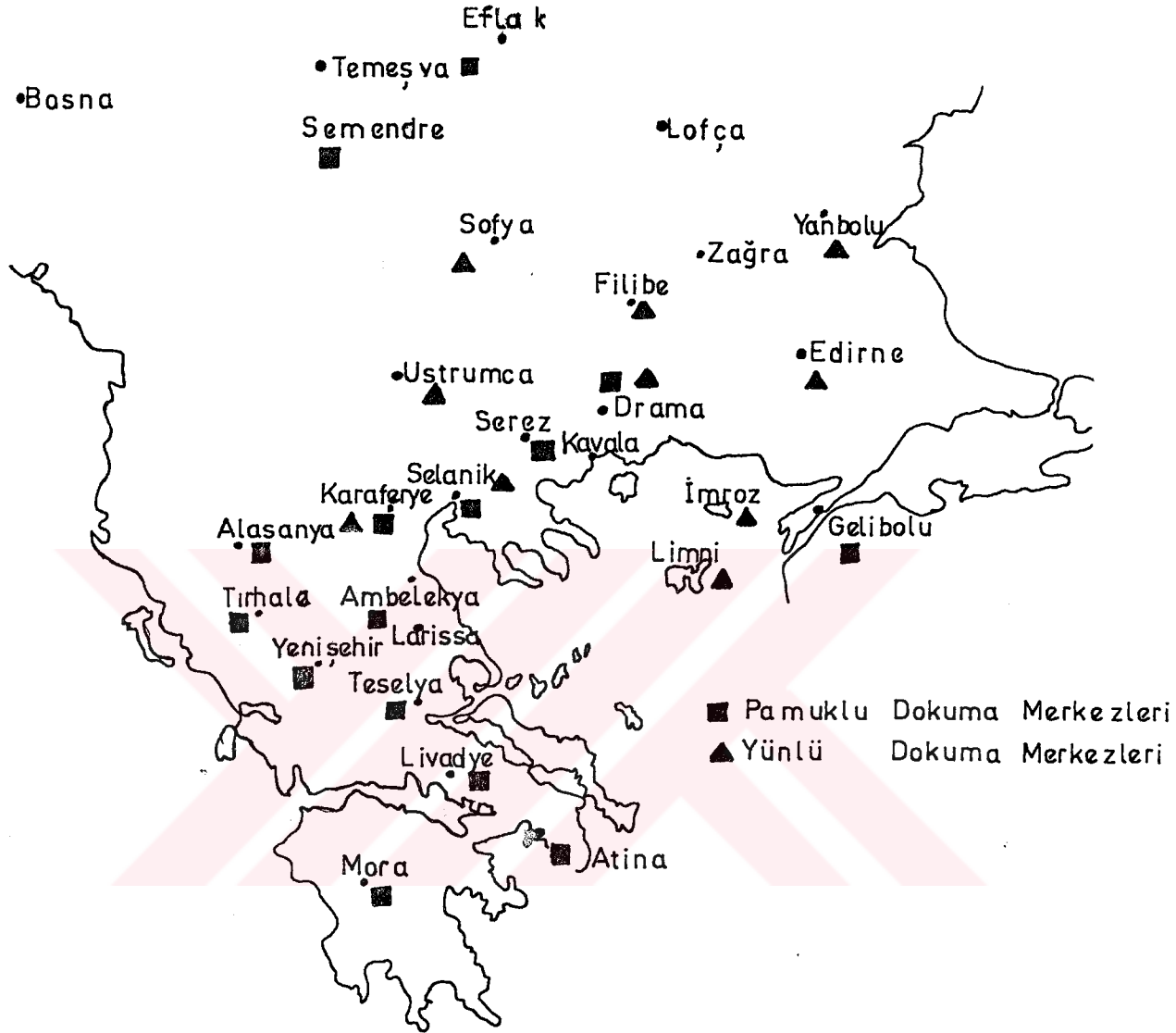
Özellikle Tanzimat' la birlikte başlayan Batı'ya açılma politikası sayesinde, buradan ithal edilenler arasında, askeri usuller, değerlik lüks mallar yanında artık Endüstri Devrimini tamamlamış Avrupa ülkelerinin tarzında fabrika modelleri de vardır. Osmanlı bunları esas alarak, genellikle yabancı bir yöneticinin işletmesi için fabrikayı mukataaya vererek ülkesinde fabrika kurmaya çalışmıştır. Bunun ilk örneği İslimiye Çuha Fabrikasıdır.

Burjuvazinin de Balkanlarda tekstil sanayi kurma çabaları istisnai olsa da vardır. Gümüşgerdan fabrikası buna iyi bir örnektir* .

** Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için "Yünlü Üretiminde Önemli Merkezler" bölümüne bakılabilir.

¹⁵ M.Genç(1991)

* Bkz. yünlü üretiminde önemli merkezler

16-17. YÜZYILLARDA DOKUMA MERKEZLERİ (Pamuklu ve Yünlü)

Kaynak: M.S. KÜTÜKOĞLU (1983)
S. FARAQHİ (1980)

A) Hammadde

Balkanlar, tekstil endüstrisi için gerekli hammaddenin yetiştirilmesine uygun bir bölgedir. İklim özellikleri Ege Denizi ve Akdeniz kıyıları, pamuk yetiştirmeye, daha kuzey bölgeler de, yün ve yapağı için küçükbaş hayvan yetiştirmeye elverişlidir.

Balkanlardaki tekstil endüstrisi de, bu hammadde kaynaklarının, yerel üretim teknikleriyle değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Burada üretilen hammadde çeşitleri, Avrupalı tüccarlar tarafından da beğenilmiştir. 15. dan itibaren Ragusa' lı tüccarların Balkanlardan; yün, tabaklanmış deri ve ipek satın aldıklarını söylemiştik. Bölgenin kaliteli hammadde konusundaki zenginliği, yerli zanaatlerde, başlangıçta yerli hammaddenin de kullanılmasını sağlamıştır. Teselya ve Mora' nın kaliteli pamuğu Kuzeydoğu Balkanların yünü, Mora ve Livadya' nın ipeği bunlar arasında sayılabilir¹.

Bazı hammadde çeşitleri devletin sıkı ekonomik politikasıyla korunmuştur. **"Halkın kendi ihtiyacını karşılaması ekonomik politikanın gereği olduğu"** için, hammadde çeşitleri öncelikle yerli üretimi beslemek zorundaydı, bu sağlanmadıkça dışarıya satılmasına izin verilmezdi.

Balkanlardaki önemli tekstil imalat merkezleri² ihtiyaçları olan hammaddeyi çevre şehir ve kasabaların üretiminden sağlıyorlardı. İncelememizin asıl konusu **"yünlü endüstrisi"** olduğu için bu bölümde örnek hammadde olarak yünü ele aldık. Balkanlardaki yünlü dokumacılık devleti de ilgilendiren bir faaliyet olduğu için hammaddenin kullanımı konusunda belli kurallar vardır. Yün, pamuk ve pamuk ipliğiyle birlikte 16. yüzyıldan itibaren **"ihracı yasak mallar arasında yer alıyordu"**³. Dokumacılıkla ilgilenen şehir esnafının, şehrin pazarına gelen yünlerden satın alma konusunda öncelik hakları vardı. Hatta dokumacıların başka şehirlerden dahi yün alımında bazı

¹ S. Faraqi (1980)

² Bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

³ Z. Arıkan(1991)

öncelikleri vardır. Bunlar arasında Selanikli dokumacılar başta gelmektedir. çünkü Selanik' te ordu için dokunan çuhanın her yıl vaktinde yetiştirilmesi gereklidir. Bu yüzden Selanikli Yahudi dokumacılar yün alımı konusunda ayrıcalıklar kazanmışlardır⁴. "**Çuha Emini**" adı verilen görevliler de yün alımı konusunda ayrıcalıklar verilerek devlet tarafından görevlendirilmişlerdir. Selanik' e yün Rumeli' nin her tarafından gelmektedir, özellikle **Makedonya, Bulgaristan ve Arnavutluk** yünleri Selanik dokumacılığının hammaddesiydi. Gelen yünlerin beşte biri miri fiyat olan okkası 4 para veya 12 akçeden satın alma hakkı dokumacı esnafına aittir. Ancak çuha emini genellikle ihtiyacın üzerinde yün alır hatta bu yünlerle keçe, kilim, velense dokutturarak kârla satabilirdi.

Makedonya yünleri kalite bakımından değişik gruplara ayrılmıştır. Birinci kalitede olanlar: "**beyaz yün, siyah, kaba ve bayat**" adı verilen bacak ve karınaltı yünleri, ikinci kalite ölmüş hayvan yünleri, üçüncü kalite "**batard**" denilen hayvanlardan kendiliğinden dökülen yünler, dördüncü kalite ise "**kasap**" denilen kesilmiş hayvanlardan yolunan yünlerdir.

Selanik vilayetinde beslenen hayvanların yünleri incedir ve en kalitelisi de "**Kalemerye**"dir. Vardar yünleri kalitesiz, Arnavutluk yünleri kaliteli fakat pisliği çok, **Manastır, İştıp ve Üsküp** yünleri de temiz fakat kabaydı⁵.

18. yüzyıla gelindiği zaman yün hala "ihracı yasak mallar" arasında olmasına rağmen zaman zaman dışarıya satıldığını da görebiliyoruz. Fakat 18. yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisi sıkı bir kontrol altında tutulmuştur, bu sebeple tekstil endüstrisi de büyük ölçüde yerli hammaddeye bağımlı kalmış, hatta pamuklu-yünlü kumaşların yanında temelinde lüks bir kumaş olan ipek orta kalitede ve daha çok pamukla karışık olarak dokunmuştur⁶.

⁴ H. Sahillioğlu(1974)

⁵ H. Sahillioğlu (1974)

⁶ M. Genç(1989)

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı tekstil piyasasının, ithal malı kumaşların istilasına uğradığını ve zamanla, Osmanlı'nın hammadde ihracatçısı konumuna düştüğünü biliyoruz. Fakat özellikle Balkanlarda ordu ihtiyacı için üretim yapan merkezlerin hammadde ihtiyacının karşılanması konusunda, eski kurallar yine geçerli olmuştur. Her üretim merkezinin ihtiyacı olan hammadde miktarı önceden belirlenerek, bu ihtiyaç, çevrelerindeki sancak ve kazalardan sağlanıyor, bu olmadıkça bir kıyyesinin bile başka bir yere gönderilmesine izin verilmiyordu⁷.

Araştırmamıza konu olan 19. yüzyılın önemli yünlü üretim merkezlerinin ihtiyacı da bu şekilde karşılanıyordu. Balkanlarda ordu için yünlü kumaş üreten merkezlerden İslimiye ve Kotel de dokunacak **"aba"** ile **Ahi Çelebi ve Dardere'** de dokunacak **"şayak"** için hammadde verecek merkezler belirlenmişti. Örneğin İslimiye'nin yıllık ihtiyacı olan 90000 kıyyelik yün miri fiyatta sahiplerinden satın alınarak İslimiye voyvodası tarafından toplanırdı⁸. 1830-31 yıllarında Asakir-i Mansure ordusu için üretim yapan **Filiba ve Kızanlık** için, herbirinden 50000 kıyye olmak üzere, **Niğbolu, Plevne ve Rahova** kazalarından, devlet görevlileri tarafından yün ve yapağı toplanmıştır⁹.

Dünyada en iyi yapağı veren koyunlardan olan **İspanya koyunlarının** da yapağısı, 19. yüzyıldan itibaren Balkanlarda üretilen yünlü kumaşlara hammadde olmuştur. Hatta 1840' lardan itibaren İspanya koyunlarının Osmanlı ülkesinde de yetiştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Örneğin İslimiye Fabrikası' nda da İspanya koyunu yetiştirme çabaları vardır¹⁰. İleriki bölümlerde bu konuya yeniden döneceğiz fakat, İspanya koyunu yetiştirme konusunda ortaya çıkan başarısızlık, üretimin büyük ölçüde yerli hammaddeye dönmesine de neden olmuştur.

⁷ M. Kütükoğlu(1981)

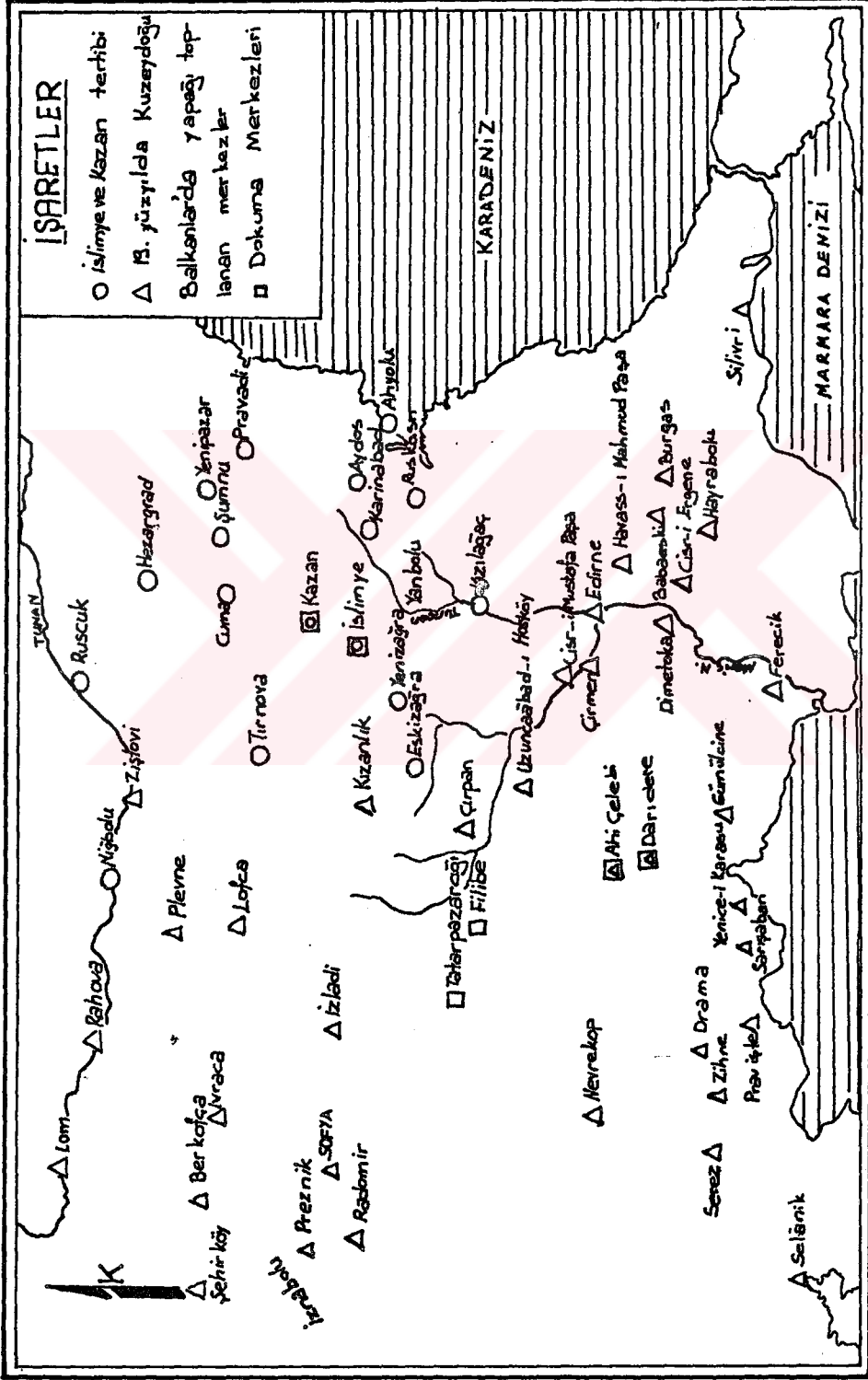
⁸ N. Todorov(1983)

⁹ M. Kütükoğlu(1981)

¹⁰ Bkz. III. bölüm.

İŞARETLER

- İslimye ve Kazan tertibi
- △ 13. yüzyılda Kuzeydoğu Balkanlarda yapıldığı topolan merkezler
- Dokuma Merkezleri

Kaynak: M.S. KÜTÜKOĞLU (1981)

B) Üretim Merkezleri: Yünlü Dokuma

Özellikle Kuzeydoğu Balkanlar, yünlü dokumacılık konusunda diğer bölgeler arasında en büyük gelişmeyi gösteren bölgedir. Bölgenin iklim yapısı küçükbaş hayvan yetiştirmeye uygundur. ;"hammadde yönünden problem yoktur, ayrıca bölgenin ticari canlılığını da düşünecek olursak, bölgede yünlü dokumacılığının gelişimi kolay gerçekleşmiştir. diyebiliriz. Yüzyıllar boyunca yünlü dokuma merkezleri Balkanların en canlı ekonomik ve sosyal alanları olmuşlar, esnaf örgütündeki en şiddetli çözülme bu sanayi kolunda meydana gelmiş ve Manifaktürden fabrikaya geçiş aşaması da ilk olarak bu alanda meydana çıkmıştır. Araştırmamızın sonucu bunları kanıtlamaktadır.

Çalışmamızın bu bölümünde önemli yünlü üretim merkezleri üzerinde durduk. Bu alanda önemli gelişmeler -Selanik dışında- Kuzeydoğu Balkanlarda özellikle Bulgaristan' da ortaya çıktığı için bu bölge, çalışmanın ana konusu olmuştur. Selanik ise ayrı bir bölümde incelenmiştir.

Balkanlarda yünlü üretimiyle ilgili en eski bilgiler 16. ve 17. yüzyıldan itibaren mevcuttur. 16. yüzyıldan itibaren bu alanda gelişme gösteren önemli merkezler; **Filibe, Edirne ve Selanik'** tir¹ , fakat İstanbul' un ihtiyacını da karşılayan başka merkezler de vardır. **Selanik'in kebe, aba ve çuhası, Filibe' nin Lofça ve Ustrumca' nın abaları, Sofya, Eğriboz, Yanbolu, Limni ve İmroz'un kebeleri, Edirne ve Karaferya' nın velenseleri**² başkent ihtiyaçlarını karşıladıklarına göre bölge üretiminin en kaliteli ürünleridir.

Önceki bölümde anlattığımız gibi yünlü dokumacılık başlangıçta bir şehir zanaatidir. Şehir-köy arası mübadelenin doğması ve bunun ticari amaçla değerlendirilmesiyle birlikte yünlü üretiminde, yeni işkolları doğmuş, böylece üretim, çeşitli bölgelerde değişik ölçüde gelişmiştir.

¹ S. Faraqhi (1980)

² M.Kütükoğlu (1983)

Yünlü kumaş dokumacılığının ve aba üretiminin en önemli merkezlerinden biri "**Filibe**" şehridir. 16.yüzyıldan itibaren Filibe abaları yaygın bir ünle yurtdışında da kullanılmıştır. Osmanlı Devleti de bu abalarla ilgilenmiş³ , büyük ihtimalle Filibe abaları ordu ihtiyacına da cevap vermiştir.

1652 yılında Filibeye gelen Evliya Çelebi de şehrin dokumacılarının çok iyi ustalar olduğunu ve özellikle beyaz renkli çuhaların bu şehrin uzmanlığında üretildiğini belirtmiştir⁴ . Filibe abacılığı siparişlerle panayırlar için çalışan bir sanayi kolu durumundadır. Hatta 17-18.yüzyılda Filibe şehri ve çevresindeki ekonomik gelişmenin temel nedeni Osmanlı pazarı için üretim yapan yünlü sanayinin ve onunla ilgili ticaretin büyümesidir⁵. Filibelilerin ürettikleri abanın ne kadarını sattıklarını tahmin etmek zor olmakla birlikte N.Todorov'un araştırmalarına göre; İstanbul'da ve Anadolu'da Filibe abaları satılmaktadır, yani imalat uzak pazarlara da ulaşmaktadır ve bu satışlar bizzat üreticiler tarafından yapılmaktadır. Çünkü satıcılar mallarını sattıkları şehrin adını kendi soyadları olarak kullanmaktadırlar. Todorov' un Filibe Metropolitliği esnaf sicil defterlerinde yaptığı araştırmaya göre bu esnaflar arasında Bursa'lı, Amasya'lı, İzmir'li, Halep'li, Kayseri'li, Diyarbakır'lı ve Erzurum'lu üç ortaktan bahsedilmektedir. Ayrıca Arabistan'lı ve Hindistan'lı gibi daha genel isimlere de rastlanmaktadır. Filibeli abacılar Suriye ile de ilişki halindedirler, bu ticarete özellikle Şam şehri önemli yer tutmaktadır. Hatta bu ticari ilişki öylesine ki; 19.yüzyılda Suriyeli bir abacı bu

³ Filibe Kadısına hükmü ki

Dergâh-ı muallam çavuşlarından olup Filibe Nazırı olan abacı taifesinin adet-i kadime üzere abaları on ikişer zira gelüp hala sekiz ve dokuz mizra gelür ve makul olunan dirhemleri tamgasız olup tamga lazım olduğun bildirmeğün buyurdum ki vusul buldukta göresin arzolunduğu gibi olup âdet-i kâdime mühalif abaları eksik olup zira ve dirhemleri tamgasız ise kadimden kaç zira ide gelmişlerse abalarını ol miktar işledüp ve zira ve dirhemleri dahi kanun-u kadime üzere tamgalatasız (h.978-1570)

(Hazine-i Evrak; Hatt-ı Humayun.A.Refik (1989) ve Netayic-ül Vukuat, 1980)

⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1935)

⁵ N. Todorov (1983)

yakın ilişki sonucu Filibe'ye taşınmış, Filibe esnafına baş usta olmuş, ve - istisnai bir durum- on yıl bu görevde kalmıştır⁶ .

18.yüzyıl boyunca Filibe abacılığı büyük ilerleme kaydetti. Gittikçe büyüyen taleplere cevap veremez hale geldi. Gelişen pazarın ihtiyacı arttıkça Filibeli abacılar ve tüccarlar çevre şehir ve kasabalarını da bu üretimin içine çekmeye başladılar. Tatarpazarcığı, Pirdop, Kopriviştitsa bu şehirlerden bazılarıdır. Filibe panayırı sayesinde bir ortak pazar ve merkez konumuna geldi ve 19.yüzyıl ile birlikte abacılıkta yeni merkezler daha da gelişip çoğalmaya başladı. 18. yüzyılın son çeyreğinde de makinaların üretime girmesiyle birlikte Bulgaristan da yünlü kumaş endüstrisi en önemli tekstil kolu haline geldi, bu sayede Kalofer, Karlova, Sopot ve Kızanlık gibi yeni imalat merkezleri de ortaya çıktı. Böylelikle Filibe ve civarı Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın ve uzak pazarlar için üretim yapan dev bir imalathaneye dönüştü⁷ .

Yine 19.yüzyılda Filibeliller hazır elbise dikimine de başladılar, daha çok Rodop'taki dağ köylerinden topladıkları abayı bu işte kullandılar. 1830 yılında Osmanlı Ordusunun bu elbiselerden 70000 top aldığını da yine Todorov'dan öğreniyoruz.

Bu bölgedeki ikinci en uzun yaşayan yünlü kumaş imalatı merkezi "**İslimiye'dir**". İleride detaylı bir inceleme yapacağımız için burada sadece söylemekle yetiniyoruz. Fakat İslimiye'deki dokumacılığın çevreye etkisiyle etrafında dokumacılık merkezleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan İliki "Koteldir (Kazan)" Kotel 16.-17.yüzyıllarda kurulmuş bir şehirdir. ama hayvancılığın başlıca üretim kolu olması sayesinde kısa zamanda önem kazanmıştır. 1750'lerden itibaren aba üretimi sadece Kotellilerin değil çevre köylülerinin - özellikle kış günlerinde- başlıca geçim kaynağı haline gelmiştir. 1830'lardan itibaren üretimini Dobruca ve Karadeniz sahillerine satmış ve Osmanlı da yıllık 20000 top kadarını satın almıştır. Kotel yakınlarındaki Jerneva'da da

⁶ N. Todorov (1983)

⁷ N. Michoff (1950) nakleden N.Todorov(1968)

yünlü kumaş (aba) dokunmaktadır. "Jerneva" öylesine gelişmiştir ki; bir dönem "Küçük Filibe" olarak adlandırılmıştır. Üretim genellikle ihrac için yapılmaktadır. Jernevalılar aynı zamanda Tuna boyu şehirlerinde de imalathaneler açmışlar, hatta Jernalı abacılara İstanbul ve İzmir'de bile rastlandığı yine Todorov'dan aldığımız bilgiler arasındadır.

Üçüncü büyük imalat merkezi "Samakovdur". 18.yüzyıldan itibaren gelişme göstermiştir. Hatta Samakov dokumacılığının iki Osmanlı ordusunu giydirecek nitelikte olduğu söylenmiştir. Abalarını hem Bosna'ya hem de devlete satmaktadır. İlginç olan nokta ise Samakov'da seri imalat yapılmaktadır, bu imalat Rodop köyleri ve Panagurişte'den getirilen abalarla, Samakov şehir merkezinde yapılmaktadır⁸.

Yünlü kumaş imalatında önemli merkezlerden, **"Tırnova ve Şumnu'yu"** da saymak gerekir. Aba bizzat Tırnova şehir merkezinde imal edilmekte, yeterli olmadığı zamanlarda da Kotel ve İslimiye'den de getirilmektedir. Toleşkov'un* Bulgar arşivi kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre **"Tırnova' da evlerde veya imalathanelerde bir veya ikişer kalfa ve çirakla çalışan fakir ustalarla 60-70 imalathane vardır"** hazırladıkları elbiseleri **"Ruşuk, Şumnu, Sevlievo, Dobruca"** pazarlarında satmaktadırlar. Tırnova şehrinin 1836-37 yıllarında devlete toplam 60000 kıyye aba, aynı tarihlerde de Şumnu'nun toplam 12000 kıyye aba teslim ettiğini de biliyoruz⁹. Tırnova'daki abacılık 19.yüzyılda **"Gabrova"**nn rekabeti sonucu gerilemiştir.

19.yüzyılda Asakir-i Mansure ordusuna üniforma sağlamak amacıyla eski merkezlere yenileri de eklenmiştir. Örneğin: **Ahi Çelebi, Daridere, Tatarpazarcığı** hem hammadde hem de yünlü üretimi merkezleridir.

⁸ Semerciev (1913) nakleden N.Todorov 1968-1983

* Nakleden N. Todorov (1983)

⁹ M.S. Kütükoğlu (1981)

Balkanların kuzeyinde Eflak ve Boğdan'da da ynl kumaş dokumacılığı alanında ilginç gelişmeler izleyebiliyoruz. S. Yılmaz'ın bu konudaki araştırmalarından aldığımız bilgilere göre Yaş şehri yakınlarında 18.yüzyılda kurulan **Kıpreşti Ynl Manifaktr** kuruluşundan **aktivitesini durduruncaya kadar bütün faaliyetini izleyebildiğimiz tek Osmanlı manifaktrdr.** Boğdan Voyvodası Jean Callimachi (1758-1761) ve oğlu Gregor Callimachi (1761-1764) dönemlerinde Polonyalı ve Alman dokuma ustalarının göç ederek önce Felibe'ye ardından Kıpreşti'ye gelmeleriyle birlikte bunlara önemli ayrıcalıklar tanınır ve yerleşip buralarda kök salmaları için de önemli fırsatlar verilir. Dokumacı ustaları alet ve edavatlarıyla birlikte gelmişlerdir. Yine de Kıpreşti manifaktr hatırı sayılır bir harcama gerektirmiştir. Voyvoda faaliyete geçinceye kadar bu iş için 50 kese yanı 25000 guruş harcar, bu harcamanın önemli kısmını; çoğu yabancı olan işçilerin getirilmesinde, binaların yapımında ve donanım için harcar. Bu manifaktür Alman, Fransız ve Hollanda endüstrileri dikkate alınarak Orta Avrupa ynl manifaktr modelinde inşa edilir. Üretim 14 usta ve 3 ırac tarafından gerçekleştirilmektedir. Çalışanların cretleri aylık olarak ödenmekte, en yüksek creti ayda 65 guruşla boyacı ustası almaktadır, diğer ustalar ayda 12-15 guruş almakta, amale olarak tanımlanan ıracılar ise ayda 4 guruş almaktadırlar.

Fabrika orta kalitede ynl kumaş dokumaktadır. Ancak ince ynl dokuyabilecek uzmanlığa sahiptir. Ayrıca döşeme için kullanılan "bisat" adlı kumaş da üretilmektedir. Tezgahların aktif olarak çalışan üç tanesinde ayda 12 top (200 metre) kumaş dokunmaktadır.

Üretilen kumaşlar değişik renk ve kalitededirler ve fabrikanın kuruluş amacı **Leipzig Fuarı'nda satış yapmak, önceden Braşov, Transilvanya ve Polonya'dan giyinen Prenslik Ordusu'nun üniforma ihtiyaını karşılamak ve sınır boylarındaki Türk yöneticilere hediye göndermektir.**

Fakat fabrika toplam iki yıl çalışmasını sürdürür ve 30 Ekim 1768 ve 14 Haziran 1769 tarihleri arasında bir tarihte faaliyetini durdurur. Bu tarih de Osmanlı-Rus Savaşı'na rastlar* .

19.yüzyılda Filibe'de yünlü kumaş dokuma alanında ilginç bir gelişme olur. 1847 yılında Filibeli abacı esnafından "**Gümüşgerdan**" kardeşler çiftliklerinin yakınında bir yünlü dokuma fabrikası inşa ederler. Fabrikanın yeri oldukça uygundur. N.Todorov'un Bulgar Devlet Arşivlerinde yaptığı araştırmalardan öğrendiğimize göre fabrika binası Dermendere Irmağı'nın akış yönündedir. Dağ köylerinden iki dokumacı ustası getirilir, bunlarla 42-50 gün sürecek bir kontrat imzalanır ve kontrata göre günde 400 guruş almaları kararlaştırılır. Avusturya'dan makinalar getirtilir ve 64 iğli bir eğirme makinası da Gümüşgerdanlar tarafından Filibe'de yapılır. İşçiler bulunur; fakat neredeyse bir yıllık süre içinde her ay değişik sayıda işçi fabrikada çalışır ve bunlardan bazıları İslimiye, Panagurişte gibi dokumacılıkla uğraşan şehirlerden gelmişlerdir. ortalama 75 guruş alırlar. Çocuklar da zaman zaman üretim de yer alırlar* , çok az ücretle -günde 2-3 guruş gibi- çalışanlar da vardır.

İlk büyük özel girişim olan Filibe Gümüşgerdan Dokuma Fabrikası, yün işlenmesinde gerekli olan suyun rahatça kullanılabilmesi için Dermendere Irmağı yakınında kurulmuştur. Ayrıca bu dönemde kapitalist girişimci şehirden uzak yerlerde yatırım yapmaktadır. 19.yüzyılda özellikle Balkanlarda yaşanan göçün, İstanbul'a ve diğer yoğun nüfuslu merkezlere doğru arttığını da hesaba katarsak işçi ücretlerinin azlığı ve fabrikanın niçin şehir dışında kurulduğunu da anlayabiliriz.

Gümüşgerdan Fabrikası'nın da en önemli sorunu açıldığı andan itibaren; faaliyetlerinin sınırlı kalması ve kapital azlığı olmuştur. Aynı zamanda dönemin burjuvazisinin, fabrika kurma konusunda isteksiz olmaları ve "emniyetsiz ortamda mümkün olan en kolay şekilde kapital transferi

* Geniş bilgi için bkz. S. Yılmaz (1989)

* Bu özellik İslimiye Fabrikası'nda da vardır.

yapmayı tercih etmeleri" de Gümüşgerdan Fabrikası'nın gelişmesini engellemiştir¹⁰.

Balkanların yünlü endüstrisi süreç içinde değişik üretim tarzlarını denemiştir. Üretim tarzındaki değişim, çağın gereklerine göre düzenlenmiş ve devlet bu üretimin ortaya çıkarılmasına katkıda bulunmuştur. Hammadde bolluğu, ticaretin gelişimi, Osmanlı iç pazar ihtiyacının artması ve burjuvazinin doğması gibi etkenler yünlü endüstrisinin gelişiminde belirleyici olmuştur. Örneğin Bulgar burjuvazisi Filibe'de ilk özel girişim örneklerinden olan fabrikayı kurmuştur, Osmanlı Ordusu'nun ihtiyacını karşılamak için Balkanlarda en önemli yatırımlardan biri olan "**İslimiye Çuha Fabrikası**"nı kurmuştur. Ayrıca ilk manifaktürlerden olan Kipreşti Manifaktür'ünü kuran bölge yöneticilerinin girişimcilik konusundaki becerileri de dikkat çekicidir.

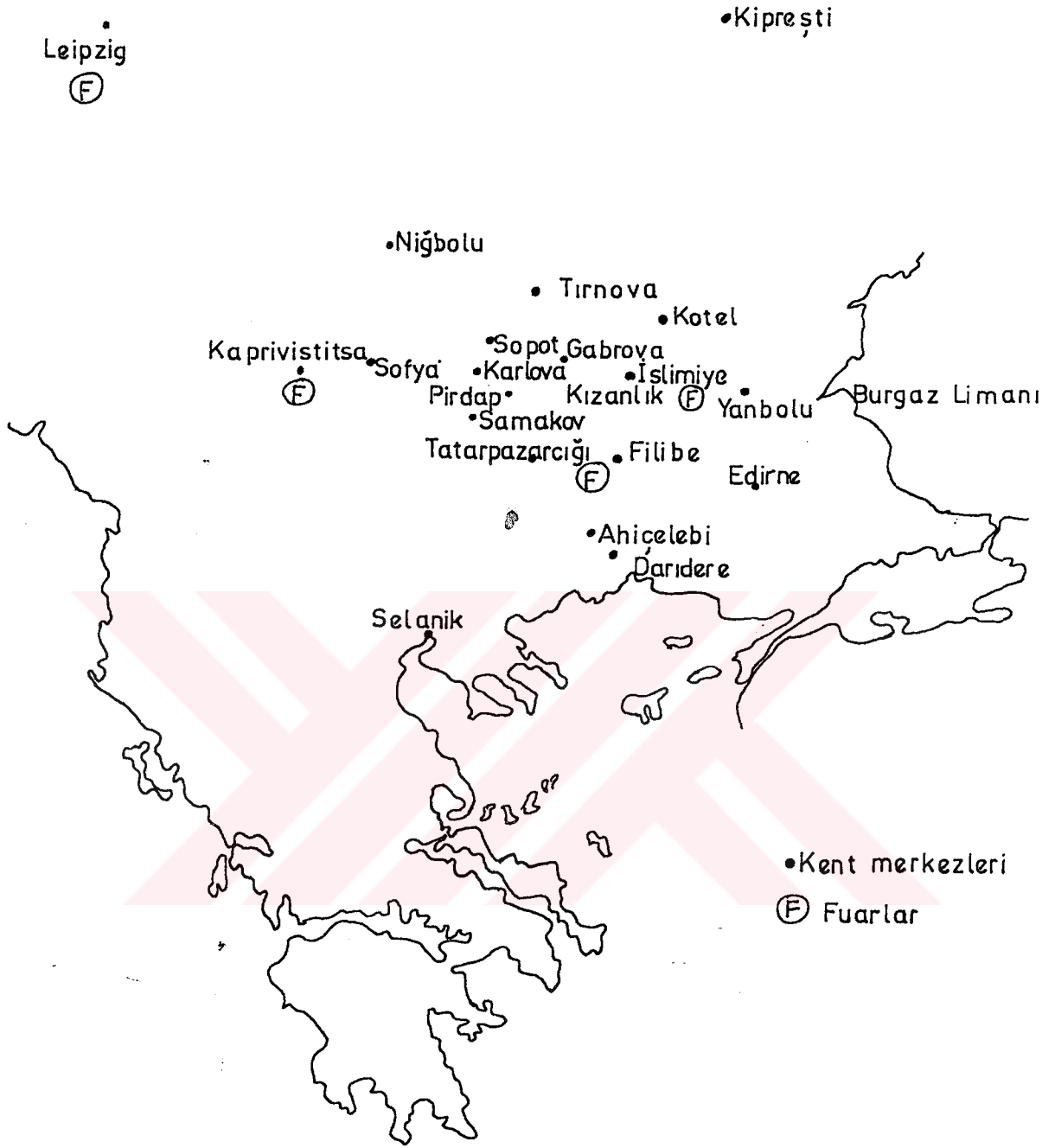
Sanayi Devrimi ile gelişen Avrupa Tekstil Endüstrisi'nin ticaret anlaşmaları ile Osmanlı tekstil pazarını ele geçirdiğini ve geleneksel kumaş dokumacılığına ve buna bağlı olarak ayakta duran tekstil endüstrisine büyük darbeler vurduğunu biliyoruz. Burjuvazinin de yatırım için ucuz ve kaliteli Avrupa mallarını seçmesi ile birlikte 19.yüzyılda Osmanlı tekstil endüstrisi de bunalıma girmiştir. Buna rağmen yünlü kumaş endüstrisi, pamuklu veya ipekliye göre daha az yara almıştır. Örneğin Avrupa yünlüleri, pamuklularına oranla, Osmanlı kitlesel pazarını ele geçirmeyi başaramamışlardır. Tanzimatla birlikte kurulan yünlü fabrikalarının önemli bir kısmı günümüze kadar- başka adlarla da olsa- yaşamayı başarmışlardır¹¹, 20.yüzyılda 1910'larda ithal malı pamuklu, tekstil iç pazarında %80'lik bir paya sahipken, yünlü tekstil için bu oran %40 dolaylarında kalmıştır¹².

Şimdi bir karşılaştırma yapmak amacıyla pamuklu tekstilin Balkanlardaki seyrine bir göz atalım.

¹⁰ N. Todorov (1983)

¹¹ Bkz. I.Bölüm

¹² Ş. Pamuk (1934)

18-19. YÜZYILLARDA KUZEYDOĞU BALKANLAR- DA YÜNLÜ DOKUMA MERKEZLERİ

C) Üretim Merkezleri: Pamuklu Dokuma

Akdeniz ikliminin en karakteristik ürünü olan pamuk Balkanlarda uygun iklim şartlarının bulunduğu yerlerde yetiştirilir, iplik haline getirilir ve kumaş dokumasında da kullanılırdı.

Balkanlardaki pamuklu dokumaya ait ilk bilgilerimiz 16.yüzyıldan itibaren mevcuttur. Özellikle **Teselya ve Mora** Balkanlardaki pamuklu üretiminin merkezleridir. Bunlarla birlikte daha kuzeyde kalan bölgelerde de üretim merkezleri vardır. Teselya pamuğu yeniçerilerin elbise astarlarında kullanılan "**bogası**" üretiminin hammaddesidir. Aynı zamanda pamuk "**yelkenbezi**" yapımında da kullanılmaktadır ve bu amaçla **Livadya, Eğriboz Adası, Atina ve İstefa'da** 16.yüzyılda bu amaçla üretim yapılmaktaydı¹. Bu sebeple aynı yüzyıldan itibaren pamuk ve pamuk ipliği "ihracı yasak mallar" arasında yer almıştır².

Bu merkezlerden başka 16. yüzyıl ve 17.yüzyıl ortalarına kadar **Yenişehir, Tırhala, Alasonya, Gümülcine, Sofya, Semendire, Temeşvar, Eflak, Erdel ve Boğdan'da** da pamuk üretilmiş ve kumaş dokunmuştur³. Bu merkezlerden **Livadya'da ve Drama'da 1600'lerde bez, Selanik ve Karaferya'da havlu, Serez'de de hamam gömleği**" gibi pamuklu kumaşların dokunduğunu biliyoruz⁴.

İhracı yasak olmasına rağmen pamuklu kumaşların özellikle 18.yüzyılda Fransa'ya satıldığı da bilinmektedir. 1788'ler de Fransa Osmanlı'dan 2-3 milyon livre değerinde pamuklu bez satın almıştır⁵. Aynı dönemde Teselya'da Ambelekya şehrinde üretilen pamuk ipliği üretimi de oldukça önemlidir. Şehrin erkekleri çocuklarla birlikte 24 boyahanedede

¹ S. Faraqhi (1980)

² Z. Arıkan (1991)

³ S. Faraqhi (1980)

⁴ M. Kütükoğlu (1983)

⁵ P. Masson (1911) nakleden Ö. C. Sarc (1939)

pamukluları boyarken, kadınlar da pamuğu hazırlayıp bükmektedir. Ambelekya'dan her yıl 250000 kilo pamuk ipliği Almanya ve Avusturya'ya ihrac edilmekte, Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Anspach, Bayreuth şehirlerindeki pamuklu fabrikalarında büyük miktarda Ambelekya pamuğu kullanılmaktadır⁶.

Önemli pamuklu dokuma merkezlerinden olan Selanik-Makedonya bölgesi de, 1740'lardan itibaren üretim hacmini genişletmiştir. Yaklaşık olarak üretimin 3 veya 4 katına çıktığı tahmin edilmektedir. Bu bölgede pamuk üretimi 1740-90 yılları arasında 2.2 milyon okkadan 7 milyon okkaya yükselmiştir* . Bunun 2 milyon okkası iplik haline getiriliyor ve bu ipliğin de 1 milyon okkası yine bu bölgede dokunuyordu.

18.yüzyılda üretici zümrenin, vergi yükünden ve esnafın baskısından kurtulmak amacıyla kırsal bölgeye kaçıyla birlikte Selanik-Makedonya bölgesinde pamuk işlemeyle ilgili aktivitelerden iplik ağartma, boyama, baskı yapma gibi faaliyet sahaları aynı yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren artmış ve kırsal sanayinin "**proto-endüstri**" aşamasında ortaya çıkmış ve bu değişim dış pazar imkanlarıyla paralel bir gelişim göstermiştir.

Bu gelişim 19.yüzyıl başında, bu bölgeden yapılan ihracatın durduğu döneme keder devam etmiştir. Sonradan pamuklu konusunda bu tip gelişmeler yoktur⁷.

⁶ Urguhart (1837) nakleden Ö. C. Sarc (1939)

* M. Genç'in bu konuyla ilgili yorumu oldukça ilginçtir:

Osmanlı pamuk üretiminin sadece küçük bir bölümünü oluşturan Selanik-Makedonya üretimini İngiltere ile karşılaştırdığımızda, 1772'de İngiltere 4.2 milyon lbs, 1792'de 15.51 milyon lbs pamuk kullanıyordu.

1790'da sadece Selanik-Makedonya bölgesi 7 milyon lbs pamuğu iplik haline getiriyor ve yarısını da dokuma imalinde kullanıyordu. Bu veriler sanayide devrimci değişimin nicelik meselesi olmadığını küçük birer örneği olarak değerlendirilebilir (M. Genç, 1991)

⁷ M. Genç (1991)

Batıda Sanayi Devrimiyle birlikte gelişen endüstrinin Osmanlı Sanayisini etki altına almaya başladığı 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında pamuklu kumaş üretimin de gerileme gözlenmektedir. Örneğin Ambelekya imalathaneleri kapanmış, şehir boşalmıştır. İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarını doldurmasıyla birlikte, **Sanayi Devrimi öncesinde pamuklu dokuma ihrac eden Osmanlı, Devrimden sonra aynı metayı ithal eder duruma düşmüştür⁸.**

19.yüzyıl başlarında Balkanlardaki pamuklu dokuma yapan bazı merkezler bu durumdan çok fazla etkilenmişlerdir. Örneğin: "İşkodra'da 1812'de 600 tezgah çalışırken 1821'de bu sayı 40'a inmiştir. Tırnova'da 1812'de 2000 tezgah varken bu sayı 1830'da 200'e düşmüştür⁹."

Avrupa kökenli pamuklu kumaşlar daha çok "şehirdeki küçük sanayiye" darbe vurmuştur. Bunun yanında "küçük aile işletmeciliğini" çok fazla etkileyememiştir. Halk yine kendi ihtiyacını üretmeye devam etmiştir. O yıllarda Balkanlara gelen Urguhart'ın söylediğine göre "Eğer köylü pamuklu ihtiyacını kendisi üretmek yerine pazardan almaya ikna edilebilirse İngilizlerin sadece Balkanlara ve Yunanistan'a yılda 5 milyon İngiliz lirası değerinde pamuklu kumaş satabileceği hesaplanmıştır".

Özetle Avrupalı pamuklu kumaş, Balkanlarda pazar için üretimi durdurmuştur. İhracatın durmasıyla birlikte arz-talep dengesi bozulmuş ve üretimde önemli ölçüde düşme gerçekleşmiştir. İthal malları önemli miktarda

⁸ M. Genç (1983)

⁹ Urguhart (1911) nakleden Ö. Sarc (1939)

kullanılmıştır. Önceden de belirttiğimiz gibi 1910'larda Osmanlı pazarı genelinde, ithal malı pamuklunun payı %80 civarındadır¹⁰.

¹⁰ ř. Pamuk (1994)

D) Yünlü Üretiminde Özel Bir Şehir: Selanik

Balkan Yarımadası'nın en gelişmiş şehirlerinden olan Selanik Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi olarak nitelendirdiğimiz yıllarda fethedilmiş ve özellikleri sayesinde de yüzyıllar boyunca önemli gelişmelerin ve siyasi olayların da başladığı Makedonya bölgesinde önemli şehirler arasında birinci sıraya yerleşmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde Selanik'in ekonomik faaliyetleri arasında en önemlilerinden birisi olan yünlü üretimi üzerinde duracağız.

Selanik'te yünlü kumaş üreticiliğinin önemli olmasında temel neden, bu kumaşın ordu üniforması ihtiyacını karşılamasından ileri gelmektedir. Padişah II. Beyazıd'dan itibaren ordu ihtiyacının buradan karşılandığı bilinmektedir. Burada dokunan kumaşlardan merkezde bulunan Yeniçeri ve Acemi oğlanlar ve bazı saray hizmetlileri de faydalanmaktadır. Yılda bir kez Selanik'te dokunan çuha bunlara dağıtılmaktadır¹.

Burada dokuma işini yapanlar, 15.yüzyılın ünlü **Kastilya dokumacılığını** da beraberlerinde getirip, İspanya'dan göç eden Yahudilerdi. Bunlar daha çok Selanik ve çevresinde yerleşmişler ve işlerindeki ustalıkları, Osmanlı Devletinin de ilgisini çekmişti. 17.yüzyıl ile ilgili önemli kaynağımız olan Evliya Çelebi de bunu onaylamaktadır:

"Fahir münakkaş divan keçeleri, beğlik çuka ekser Selanik Yahudilerinin amelidir."²

Yahudilerin dokuduğu çuhalar daha çok mavi renktedir ve çivit boyası ile boyanmaktadır. Bu kumaş "**barani**" adlı yağmurluğun ve "**mirahuri**" adlı kışlık elbisenin yapımında kullanılmaktaydı³. Yine Evliya Çelebi'den

¹ Sahillioğlu (1974)

² Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1935)

³ Sahillioğlu (1974)

öğrendiğimize göre mavi ve yeşil renkli "**Sobraman çuha**" ve "**Londra**" adlı kumaş çeşitleri de burada dokunmaktadır.

Selanik çuhacılığı, 17.yüzyılda 1664 yılına kadar H. Bourgin'in şemasındaki "**dağınık ama birbirine bağlı atelyeler**" kategorisine uyan biçimde üretim yapmıştır. Bu tarihten itibaren de **manifaktür** diyebileceğimiz "**bir araya toplanmış imalathaneler söz konusudur**"⁴. Daha sonraları ada Yahudilerin önerisiyle "çuha tezgahlarının biraraya toplandığı bir bina inşa edilmesi için" bir ferman yayınlanmıştır⁵.

Yahudi ustalar, yaptıkları işin önemi sebebiyle önemli imtiyazlara da, II. Bayazıt döneminden itibaren sahip olmuşlardır. Örneğin, **Rumeli'den miri-piyanın altında- fiyat üzerinden (18.yüzyıl için 4 pare veya 12 akçe) yün toplamak gibi**⁶ ayrıcalıklarla 16.yüzyıl için yılda 95-96000 zira(arşın) çuha dokumakla yükümlü idiler. Bu dokuma işleminin belli kuralları vardır. Öncelikle kumaşın enli, boyasının ve kumaşının en iyi kalitede olması gereklidir, her yıl çuha dokuması zamanı geldiğinde Selanik Sancakbeyi'ne bir ferman gönderilir, çuha üretimine nezaret edecek olan "**Çuha Emini**" veya "**Çuha Çavuşu**" adlı memur ve bir katip Selanik'e yollanırdı; bu memura istenen çuhanın kalitesini belirtmek amacıyla bir çuha örneği verilirdi, daha sonra Selanikli "**çuha vekilleri, battan kethüdası**" aracılığıyla Yahudilere bu örnek verilerek istenen şekilde dokuma yapması emredilirdi⁷. 16.yüzyılda ordu ihtiyacı Selanik'te "**emanet**" yolu ile yapılıyordu.

⁴ S. Yılmaz

⁵ İ. H. Uzunçarşılı (1984)

⁶ N. G. Svaronos (1956) nakleden Sahillioğlu (1974)

⁷ İ. H. Uzunçarşılı (1984)

* Mukataların işletilmesindeki temel yönlerden biri de emanettir. Emanet mukataanın "emin" denilen memurlar tarafından işletilmesidir. Gelir düşüklüğü gibi sebepler yüzünden mültezimlere çekici gelmeyen "padişah hasları", madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken bazı yerler özellikle savaş dönemlerinde emanete verilirdi. (A: Tabakoğlu, 1994)

Selanik dokumacılığı için gerekli yün ve yapağı Rumeli'nin hemen her tarafından özellikle Makedonya, Bulgaristan ve Arnavutluk'tan getiriliyordu. 19.yüzyıla gelindiği zaman ise artan ihtiyaçla birlikte çok geniş bir bölgenin "**Sofya, Filibe, Üsküp, Istrumca, Tatarpazarı, Tırhala, Paşasancağı, Kavala ve Dıraç**" gibi çiftliklerden de getirilen yapağı Selanik'de toplanmaktaydı. Selanik'te de "**Kalemerye**" yünleri de çuha üretiminde kullanılıyordu⁸. Çevrede üretilen bu yapağın, öncelikle yerel imalatın ihtiyacını tamamen karşılaması gereklidir. Esnaf ihtiyacı kadarını satın almakta önceliğe sahiptir. Bu konuda Filibe, Üsküp ve Gümölcine kadılarına gönderilen 21 Nisan 1566 tarihli bir hükümde özetle; "**Çuha dokuyan Yahudilerin yapağı ticaretiyle de ilgilendiklerini, bunun engellenmesi gerektiği** " bildirilmektedir.⁹

Evliya Çelebi Selanik üretiminden 40.000 yeniçerinin yararlandığını söylemektedir. 17. yüzyıl sonlarında da yeniçeri ordusu 80.000 kişiye ulaşmıştır. 16. yüzyıl başlarında Selanikli Yahudiler'in yılda 95 - 96.000 zirağ (arşın) üretim yaptıklarını söylemiştik, yüzyıl sonunda bu miktar 280.000 zirağ'a kadar yükseltilir. 17. yüzyıl boyunca da Selanik'ten İstanbul'a bu miktarın üzerinde çuha gönderilmiştir.¹⁰ İstanbul için dokunan çuha, Çuha Ambarı'na teslim edilmeden önce, imalatçı Yahudiler gibi vergiden muaf üç köye dağılan 251 adet battarcı (Gümölcine 150, Jerneva 86 ve Satlığa'da 55 kişi olmak üzere) tarafından dövölüp, kalıplandıktan sonra Selanik'e getirilir. Her topta kaç zirağ çuha olduğu ve kimler tarafından dokunduğu bildirildikten sonra Selanik Çuha Ambarı'na teslim edilir, çuha Emmini tarafından gemilere veya 65 katar deve ile, bazen de atlarla, İstanbul'a doğru yola çıkarılırdı.¹¹

Selanikli dokumacıların devlet siparişlerini karşılamak için yaptıkları üretimin belli bir düzene oturtulmaya çalışıldığı yıllarda Osmanlı'nın

⁸H. Sahillioğlu (1974)

⁹ Mühimme 5 Hk 1480, 973.10.1 (21 Nisan 1566) nakleden Sahillioğlu (1974).

¹⁰ Sahillioğlu (1974)

¹¹ İ. H. Uzunçarşılı (1984)

ekonomik dengeleri alt üst olmaya başlamıştır. Örneğin 1660'lardan itibaren İngiltere'nin ince yünlü kumaşları, ipekli kumaşların bile yerini almıştır, 1580'lerden itibaren aynı İngiliz kumaşları Selanik yünlüleriyle rekabet halindedir. Bütün bunların üzerine Avrupa'nın hammadde ihtiyacının karşılanmasına yönelmeye başlayan Selanik Yünlü dokumacılığı, büyük ölçüde kalite kaybına uğrar. Hatta Yeniçeriler devletine kendilerine verdiği Selanik Çuhası'nı fakir halka satıp, kendileri için ithal yünlü kumaş almaya başlar.¹²

Böylece Selanikli dokumacıların ayrıcalıkları da 1829-30 yıllarından önce kaldırılmıştır.¹³ Ayrıca Selanik Çuhası artık başka merkezlerde de üretilmeye başlayan çuhaya göre hem kalitesiz, hem de pahalıdır.¹⁴

Balkan tekstil endüstrisinin önemli pazarı olan devlet bünyesindeki radikal değişimlerle, Selanik'te gelişmeye çalışan dokuma sanayinin söndüğü zaman hemen hemen aynı tarihlere rastlar. Selanik'teki Kastilya modelinde yünlü sanayi eski gücünü ve önemini bu tarihlerden itibaren yitirmiştir. Ama yeni yünlü üretim merkezlerinin büyüüp gelişeceği tarihler hiç de uzak değildir.

Özellikle Yeniçeri Ordusu'nun 1826'da kapatılmasıyla birlikte, yeni kurulan ordunun üniforma ihtiyacı yeni yöntem ve tekniklerle, uzmanlarla ve büyük ölçüde teknoloji transferiyle sağlanacaktır. Selanik **"Yünlü Kumaş üretiminde birçok merkeze önderlik yapmış bir şehirdir."** Çoğu zaman tekstil endüstrisinin -Selanik'te de olduğu gibi en önemli müşterisi devlettir,

¹² M. Genç (1991).

¹³ S. Yılmaz (1994).

¹⁴ N. Todorov (1983).

bu sayede, üretimin gelişimine en önemli katkı devletten gelmiştir. Şimdi bu büyük pazarı incelemeye geçebiliriz.

E) Büyük Müşteri: Osmanlı Ordusu

16. yüzyıldan itibaren dünya üzerindeki dengelerin bozulmasıyla birlikte köklü değişiklikler yaşanmıştır. Çok güçlü ve sağlam devletler -bu arada Osmanlı da- eski günlerdeki parlak durumlardan sıyrılmış, durumlarını düzelterek arayışlar içersine girmişlerdir. Osmanlı'nın hiç bir Avrupa'lı devlete benzemeyen kimliği yüzünden bu yenilik arayışlarının da Avrupa'daki gibi uygulanması zor olmuştur.

17. yüzyıldan itibaren başlayan büyük çapta askeri yenilgiler ve geniş alanda toprak kayıpları ile fetihlerin durmasıyla birlikte çözülme süresi yerini çöküşe bırakmıştır. Bu yeni süreç devlet adamlarını harekete geçirmiş, çöküşe engel olmak amacıyla, tedbirler almalarına ve reformlara girişmelerine de vesile olmuştur. Örneğin: Genç Osman (1622) IV. Murat (1631-1640) ve Köprülü ailesinden gelen vezirler yaptıkları düzenlemelerle devlete eski gücünü yeniden vermek istediler. Genç Osman dışındakiler başarılı da oldular;¹ ama bütün bu yenileşme hareketleri köklü olmaktan uzaktı. Sadece "**bozulan düzeni kuvvete dayalı olarak yeniden kurmaya**" çalıştılar ve kurmaya çalıştıkları düzen de kalıcı olmadı.

18. yüzyılda "**Lale Devri**" olarak adlandırdığımız dönemde ise Osmanlı artık yeni bir yaşam felsefesi edinmek üzeredir. Güzel Sanatlar'daki gelişmeler bazı kişileri Lale Devri'ni "**Türk Rönesansı**" olarak adlandırmaya sevk etmiştir.² En önemlisi bu devirde Osmanlı Avrupa'yı tanımaya karar vermiştir. Örneğin: Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Çelebi Mehmet'i Paris'e elçi olarak gönderir ve Avrupa'nın bu önemli şehri ile ilgili bilgi edinmesini de ister, böylece Osmanlı batıya bir pencere açmıştır. Yine bu dönemde matbaa gelir ve tercüme yapılmaya başlanır.

Fakat dönemin siyasi ortamı sık savaşlar gerektirdiği için olsa gerek yine de Tanzimat öncesinde reformlarda öncelik, askeri alandadır. Örneğin I.

¹E. Z. Karal (1988).

²E. Z. Karal (1988).

Mahmut döneminde (1730-1745) ünlü Fransız subay De Bonneval Osmanlı hizmetine girer ve "**Humbaracı**" askerlerini Avrupa usulünde yetiştirmeye başlar. III. Mustafa (1757-1773) döneminde de Baron de Tott "**Topçu**" askerlerini yetiştirmek üzere, Osmanlı ordusuna alınır. Sadece bu işle yetinmeyip, Tophane'yi de yeniden düzenler ve padişahın da isteğiyle "**Mühendishane-i Bahr-i Humayun**" adlı bir askeri okulun kuruluşu ve öğretimiyle de ilgilenir.

Böylece, yıllardır süregelen savaşlardaki başarısızlıkların dikkat çekici bir hal alması, devleti Avrupa'lı askerler ve Avrupa teknikleriyle Osmanlı Ordusu'nu yenilemeye zorlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın düzenlenmesi çalışmaları, sonradan Nizâm-ı Cedîd'in kuruluşu, bir bakıma daha köklü yeni bir sürecin de başladığı bir dönemdir. Avrupa, bu köklü değişimleri her alanda, uzun zamandır yaşamaktaydı, fakat hayata "**antimerkantil olarak bakan Osmanlı İnsanı**"³ için bütün bu gelişmeler soyuttu ve henüz önemi anlaşılamayacak kavramlardı. Padişah III. Selim, bu köklü değişimlerin önemli aşamalarının yaşandığı bir dönemde tahta çıkmıştı ve temel sorunu, "**Devletin Nasıl Kurtulacağı?**" idi. Ona göre en önemli çözüm ise "**Avrupa'ya açılmanın sağlayacağı imkanlarla, yeniden düzenleyeceği ordudaydı**".⁴ Büyük umutlarla kurduğu Nizâm-ı Cedîd ordusunun, eğitiminden, silahına ve üniformasına kadar, radikal sayılabilecek fikirlerin ürünü olduğu söylenebilir. Fakat bulduğu çözümün kalıcı olduğu ise, tartışma gerektirir.

III. Selim'in ölümüyle birlikte, reformlar da ivme kazanmıştır.

Padişah III. Mahmut ile birlikte değişim, büyük ölçüde askeri alanda olmakla birlikte, toplumsal hayatın bütün katmanlarını etkileyecek şekilde genişler. 1826 yılında artık tamamen büyük bir sorun haline gelen ve devlete zarar vermeye başlayan, "**Yeniçeri Ocağı'nın**" kapatılıp yerine "**Asakir-i**

³A. G. Sayar (1986).

⁴A. G. Sayar (1986).

Mansure-i Muhammediye'nin kuruluşuyla birlikte zaten II. Mahmut döneminin en büyük özelliği olan, radikal değişimler dönemi de başlamıştır.

Yeni Ordu Asakir-i Mansure-i Muhammediye ilk dönemde herbiri 1526 kişiden oluşan ve başlarında birer binbaşı olan sekiz bölükten oluşuyordu.⁵ Bu, oldukça kalabalık, yeni ve modern ordunun reformist ortama yakışır bir şekilde, gerek silah, gerek eğitim, gerekse üniforma açısından yeniden yapıldığı muhakkaktır. Asker üniformaları Avrupa orduları modelinde değişmiştir.* 7 Temmuz 1826 tarihli, Asakir-i Mansure Kanunnamesi'nde belirtilen kıyafet Yeniçeri üniformasından oldukça farklı olmakla birlikte kışlık üniformalar için eskisi gibi **çuha, aba ve şayak*** adlı kumaşlar kullanılmış, yazlık giysiler ise bezden yapılmıştır. Örneğin: Çukadan kısa cepken, çukadan kısa entari, çuka sıkma yağmurluk** , şayak entari ve aba sıkma gibi giyecekler bu yeni ordunun kullanıldığı kıyafetler arasındadır.

Ordunun ihtiyacı olan yünlü kumaşın, 16. yüzyıldan beri Selanik'e özel bir şekilde üretildiğini, ancak 19. yüzyılda Selanik'li dokumacı ustalarının ayrıcalıklarının kaldırıldığı önceki bölümde anlatmıştık. Ancak Osmanlı toprakları içerisinde, özellikle Balkanlar'da, yünlü kumaş endüstrisinin bu dönemde, ne derece ileri bir seviyeye geldiğini de biliyoruz.

⁵M. Çadırcı (1973). M. S. Kütükoğlu (1981).

* M. Kütükoğlu'nun (1988) ilgili makalesinde Asakir-i Mansure kıyafetiyle ilgili -kuruluşundan itibaren- geniş bilgi vermiştir. Ayrıca Ö. Küçükerman'ın "**Feshane Fabrikası**" adlı eserinde kıyafetin resimleri görülebilir.

* Kaba yün iplikle dokunan ve dövülerek keçeleştirilmiş kalın kışlık dokumaya "aba" denilmektedir. Abaya benzeyen fakat daha gevşek ve yumuşak olan kumaşa "şayak", hammaddesi yün değil tiftik olan yünlü dokumaya da "kebe" adı verilmektedir. Soğuğu geçirmedikleri için bu dokumalar kışlık giysi yapımına uygundur (A. Uğurlu (1990) nakleden S. Yılmaz (1994)).

** Bu yağmurluklar Kotet'te üretilen "Maraş" adlı (M. S. Kütükoğlu (1981) bir kumaştan dokunuyor ve bunlara nevreşm deniliyordu.

Asakir-i Mansure ordusunun 70-80.000 kişilik personelinin giydirilmesi için toplam 500.000 zira'nın üzerinde bir miktarda çuha ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu büyük miktarda kumaşın Selanik'ten karşılanması imkansızdır, ithal malı çuha kullanılması gündeme gelir, fakat bunlar hem çok pahalıdır, hem de büyük miktarda paranın Avrupa'ya çıkmasına sebep olacaktır.⁶

Hatta bu yüzden zabıt elbiselerinde çuha, neferlerinkinde ise aba ve şayak kullanılmasına karar verilir.⁷

Ordu ihtiyacının karşılanması devlet için çok önemlidir. Bu iş için değişik dönemlerin değişen koşullarına göre, zaman zaman farklı yöntemler geliştirildiği de olmuştur. Sık sık üzerinde durduğumuz, Osmanlı Ekonomisi'nin temel prensipleri* bu yöntemlerin zaman içerisinde değişime uğramasının da başlıca nedeni olmuştur. Bu prensiplerden provizyonizm özetle "ülke içi mal arzının en bol, ucuz ve kaliteli olarak sağlanması" olarak açıklanabilir. Ordu ihtiyacının da bol ve ucuz olması şarttır, zira Yeniçeriler de, Asakir-i Mansure de oldukça kalabalıktır. Kaliteli olması gereklidir çünkü ordu Osmanlı'nın gücünün göstergesidir ve çok çok önemli bir kurumdur. Üstelik askerlere dağıtılacak çuhanın, vaktinde yetişmesi de önemlidir. Bu yüzden özellikle hammaddenin sağlanması konusunda, oldukça titiz davranılır, özellikle yün alımında çuha dokuyanlara büyük öncelikler tanınırdı. Ayrıca askeri ihtiyaç karşılamada yün üreticisinin malını çuha eminden** başkasına satmasına izin verilmezdi.⁸

Devlet ekonomik açıdan, pek çok mal için dışa bağımlı gibi görünse de, asker ihtiyaçlarının karşılanmasında özellikle 17. yüzyıldan itibaren savaşların artmasıyla birlikte, kendi kendine yetme prensibini seçmiştir. Ordunun yanında, sarayın ve yüksek tabakanın da ihtiyacı olan orta ve

⁶Tarih-i Lütfi, 1309.

⁷Tarih-i Lütfi, 1309.

* Geniş bilgi için bkz: M. Genç (1989).

** Çuha Emini: Ordu ihtiyacı için devlet adına yün toplayan kişi.

⁸Sahillioğlu (1974).

yüksek kalitedeki yünlü kumaşlar, 17. yy.'a kadar halk arasında da yaygınlaşmaya başlamıştı. Ancak kaliteli yünlü kumaş olarak sayılabilecek Ankara tiftiğinden kumaşlar dışındakiler, istisna edilecek olursa bu ihtiyaçlar, büyük ölçüde Avrupa'dan ithal edilmekteydi. Yurt içindeki üretim de talebi karşılayacak durumunu yavaş yavaş yitirmeye başlamıştı. Nitekim 17. yy.'da Avrupa'da yünlü sanayinde görülen büyük gelişme ile yarışacak güçte de değillerdi. Üretimleri arttıkça, kalite de düşmeye başlamıştı. Bu durumda ithalatın artması doğaldı; ancak bunun özellikle de savaş dönemlerinde ne derece büyük bir risk olduğunun anlaşılması, uzun sürmedi. Bu yüzyıl sonlarındaki savaşlar sırasında (1683-1699) yünlü ithalatında % 25 gibi önemli bir payı olan Venedik'in düşman tarafında olması; Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi ülkelerin de, bir süre sonra buna dahil olmasıyla birlikte, 1690'lardan itibaren ithalatta ciddi bir eksilme başlamıştır.⁹

Bunların sonucunda da **"kefere memleketinden gelen çuhadan müštağnı olmak mülahazası"**¹⁰ ile ilk defa 1703 tarihinde Sadrazam Rami Mehmet Paşa'nın emri ile Edirne ve Selanik yünlü imaline kara verilmiştir, bunu daha sonraki dönemlerde aynı amaçlı bir çok devlet manifaktürü izlemiştir.

Örneğin: 1827'de İstanbul'da açılan iplik fabrikası¹¹ 1830'larda Beykoz'daki tabakhane ve ayakkabı fabrikasının islahı ve aynı yerde bir çuha fabrikası açma girişimi, 1835'te Feshane'nin kuruluşu, Hünkar iskelesindeki kağıt fabrikasının bir kısmının kumaş fabrikasına dönüştürülmesi, aynı tarihlerde Tophane Top Döküm Fabrikası'nın ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası'nın buhar gücüyle çalışır duruma getirilmesi¹². Nihayet 1835-36 yıllarında da İslimiye de Asakir-i Mansure kıyafeti için

⁹M. Genç (1989).

¹⁰TKSA -E6074 (Nakleden M. Genç 1991).

* Bkz: I. ve II. Bölüm

¹¹E. Z. Karal (1988).

¹²E. C. Clark (1973).

kumaş üretecek çuha fabrikasının açılışı, hep askeri amaçlı sanayi faaliyetleridir.

Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi **"bir mal eğer dışarıdan ucuz, kaliteli ve bol olarak sağlanabiliyorsa, bunu yurt içinde üretmeye çalışmak gereksizdir"** anlamını taşıyan düşünce, batının askeri meydan okuması yüzünden ve **"savaş dönemlerinde herhangi bir devlete bağımlı kalmanın ortaya çıkaracağı riskler"** göz önüne alınarak, **terkedilmeye başlanmıştır**. Başta söylediğimiz gibi ordunun, başkent ve devlet ileri gelenlerinin temel kışlık giysi malzemesinin sağlanması en önemli amaçtır. Halk içinse söyleyebileceğimiz; onlar büyük oranda kendi ihtiyaçlarını zaten karşılayabilecek durumdadırlar.

Bu ihtiyaçların yurt içinden sağlanmaya çalışılmasının temel nedenlerinden bir tanesi de yine devletin ekonomik ilkeleri arasında gizlidir. **"Miri Mübaya"** adı verilen bu ilkenin, yurt içi üretimin, devlet tarafından yaygınlaştırılmaya çalışılmasındaki payı, kuşkusuz çok fazladır. Bu ilke, devlete ihtiyacı olan mal ve hizmetleri, üreticiden, piyasa fiyatı altında, bazen de üretimin de altında satın alma imkanı vermektedir. Bu sistem 18. yy.'daki savaş ekonomisinin özelliği göz önüne alındığında artık ithal mallarına uygulanması mümkün değildir. Bu yüzden, ithalat miktarı veya fiyatı arttığında yapılacak bir tek şey kalıyordu: **"ihtiyacı yurt içinde üretmek"**.¹³

İnceleme alanımızı oluşturan yünlü dokuma sanayi zaten Osmanlı devletinde var olan bir sanayi koludur ve aynı zamanda Osmanlı tekstil endüstrisinin belki de **"dışarıdan en az etkilenen"** koludur. Bunun temel nedenlerinden bir tanesi de, hammadde olan yün ve yapağının bolluğudur. Yüzyıllar boyunca, Osmanlı yünlü sanayi sürekli gelişme göstermiştir, birçok şehirde yünlü dokuma yapıldığı bilinmektedir. **Balıkesir abaları, Ankara'nın ince ve lüks tarzındaki sof kumaşları**, bunlar arasındaki en dikkat çekici olanlardır. Ancak asıl ilgiyi çeken bölge Balkanlar'dır. Çünkü Balkanlar, öncelikle hammadde açısından son derece zengindir; bölgedeki geçim

¹³M. Genç, 1991.

kaynaklarından bahsederken, burada özellikle küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğunu söylemiştik, hammadde açısından bir sıkıntı yoktur. Balkanlar başkent İstanbul'a oldukça yakındır, ulaşım konusunda herhangi bir sıkıntı çekilmeyecektir, en önemlisi de Balkanlar'da dokunan yünlü kumaş kalitelidir çünkü kumaşı dokuyan kişiler ustadırlar, aynı zamanda buradaki yünlü kumaş dokumacılığının uzun geçmişi vardır. Örneğin: 15. yy. Avrupa'sının ünlü Kastilya yünlü dokumacılığını, İspanya'dan kovulan Yahudiler Osmanlı'ya taşımışlardır, Boğdan'a sığınan Saksonyalı yünlü dokumacıları, ünlü Saksonya yünlüsünün dokuma tekniklerini de beraberlerinde getirirler ve Osmanlı'ya Selanik ve Kipreçti gibi, yeni yünlü dokuma merkezleri kazandırır. Ayrıca bütün bunlara ek olarak kaliteli Balkan yünlüleri yalnız yurt içinde değil, Asya ülkelerine kadar uzanabilen bir bölgede de alıcı bulabilmektedirler.¹⁴

Devletin özellikle 16. yy.'dan itibaren böylesine bir potansiyeli -hem de en çok ihtiyaç duyduğu dönemde- görmezlikten gelmesi, elbetteki düşünülemezdi. Savaş ekonomisinin de yardımıyla gerçekleşen bu fark ediş, kısa zamanda Balkanlar'ın, devlete asker giysisi üreten bir bölge olarak öne çıkmasına da sebep olmuştur. Başlangıçta Bourgin'in modelinde birinci aşama olan küçük ev sanayisi* durumunda olan Balkan yünlü dokumacılığı, bölgenin fethiyle birlikte, önemli dokuma merkezlerine de kavuşmuştur. Örneğin: başta da söylediğimiz gibi Selanik'in alınışından hemen sonra burada üretim yapan dokumacılar, devlete kumaş sağlamakla görevlendirilmişler,¹⁵ sonraları çevreden toplanan yapağılar burada dokutturulmuş, kırsal bölgeye siparişler verilmiş, 1664'ten itibaren dağınık halde bulunan tezgahların bir araya toplanmasına ve devlet eliyle askeri amaçlı bir manifaktür oluşturulmasına karar verilmiştir.¹⁶ Selanik'teki üretimin

¹⁴İlgili bölümlere bakınız.

* Geniş bilgi için Bkz: F. Braudel (1993).

¹⁵Paskalyeva (1968).

¹⁶Sahillioğlu (1974), Paskalyeva (1968).

kalitesinin düşmesiyle, daha başka yerlerde, özellikle Bulgaristan'da, Filibe ve İslimiye'de de aynı aramalar yaşanmıştır.¹⁷

Özet olarak söyleyebileceğimiz; Balkanlar'daki yünlü dokumacılığı potansiyeli, ticaret ve devlet girişimiyle daha çok askeri amaçlı üretimle gelişme göstermiştir. Devletin ihtiyacının artması, bölgedeki üretimi de arttırmıştır. Örneğin: 1835'te kurulan İslimiye Çuha Fabrikası başlangıçta yılda devlet için 50 bin zirağ çuha üretmeyi amaçlamıştır; fakat sonradan, artan ihtiyaç sonucu üretim yapabilecek olan ikinci bir fabrika daha oluşturularak, üretim arttırılmıştır.¹⁸ Devlet bu imalat merkezlerini korumak ve geliştirmek amacıyla, birçok olanaklarını bu iş için harcamıştır. Özellikle teknoloji konusunda, üretim merkezlerinin daha bir çok sorunun çözülmesinde bütün kaynaklarını seferber etmiştir.

En önemlisi de Asakir-i Mansure'nin kurulmasıyla birlikte devlet ihtiyacı, çok daha fazla artmıştır. Bu dönem aynı zamanda bir reformlar dönemidir; böylece dönemin reformları arasında yeni orduya, yeni bir sanayileşme hareketiyle, giysi sağlamak amacıyla başlayan faaliyet, Osmanlı sanayi devriminde de bir aşama olarak ortaya çıkar.

¹⁷Todorov (1983) Balkanlar'da önemli yünlü dokuma merkezleriyle ilgili bölüme bakılabilir.

¹⁸Bkz: III. Bölüm.

BÖLÜM III

BALKANLARDA YÜNLÜ ENDÜSTRİSİNE

BİR ÖRNEK: İSLİMİYE ÇUHA FABRİKASI

Çalışmamızın bu bölümünde Balkanlar'daki ilk büyük devlet yatırımı olan ve askeri amaçla üretim yapan İslimiye Çuha Fabrikası'nı tanıtmaya çalıştık. Asakir-i Mansure askerlerinin üniforma ihtiyacının karşılanması amacıyla yönelik üretim yapan bu fabrika, birçok olumsuzluklara rağmen devlet ihtiyacına karşılık verebilen, hatırı sayılır bir yatırımdır. Fabrika ile ilgili bilgileri sunmadan önce, kurulduğu şehir olan İslimiye'yi, daha yakından tanımayı ve yünlü dokumacılık alanındaki potansiyeli hakkında bilgi vermeyi uygun bulduk.

5. İslimiye Şehri

(İslimiye, Slymnia, Slimna, Slivan Bulgarca erik anlamına gelir). İslimiye'ye bu adın ne zaman verildiği bilinmiyor. Şehir "**Demirkapı ve Kotel**" geçitlerinin önünde bulunmaktadır ve bu geçitler kuzeyden Trakya ovasına, güneyden de Yantra ve Kamçı vadilerine geçit vermesi sebebiyle, şehrin stratejik açıdan önemli bir yerde kurulduğunu söyleyebiliriz. İslimiye'nin adının, bulunduğu bölgenin fethi sırasında hiç geçmemesinden dolayı, buranın Türkler tarafından kurulmuş ve imar edilip kasaba haline getirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. 1365-70 yılları arasında Kara Timurtaş Paşa tarafından feth edilen bu bölgeye, Tanrıdağı Yörükleri ile Boz-apa ve Yanbolu Tatarları yerleştirilmiştir. İslimiye'de yerleşmiş bulunan topluluklardan bir tanesi de "Selatin-i Cengiziye" adı verilen topluluktur. Başka bir topluluk da Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un devletinin

dağılmasıyla birlikte, Anadolu'da kalan ve Padişah I. Mehmet'in emriyle Anadolu'dan buraya göç ettirilen topluluktur.¹

İslimiye önceleri Filibe Sancağı'na bağlıydı, Osmanlı'nın son dönemlerinde ise Vilayet Nizamnamesi uyarınca Edirne Vilayeti'ne bağlı bir sancak durumuna gelmiştir.

17. yüzyılda bölgeye gelen Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre Fetret Devri 'nde², bir süre Edirne'de saltanat süren Musa Çelebi devrinde kurulmuş ve "**Hacıoğlu pazarı**" adıyla anılmıştır. Silistre ve Dobruca toprağında paşa hasıdır. Yedi nahiyesi ile 7 adet köyü vardır. Düzlük arazide kurulmuş, 2000 evi vardır.* Kalesi olmadığından "**dizarı yoktur, müftü ve naibi de yoktur, ama ayanlar ve eşraflar çok fazladır. Evlerin çoğu kiremitlidir, mahalleleri: Muslu Efendi, Şeyh Efendi, Gazi Baba, Hacı Ahmet, Hacı Hızır, Eski Mahalle ve Çavuş Pazarı'dır.**" Yine Çelebi'ye göre şehirde belli başlı "Çarşı Camii, Çavuş Camii, Eski Camii ve Şeyh Efendi Camii'leri, üç hamam, üç han, iki yüz kadar dükkanı ve okulları vardır; ancak Medrese yoktur. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın Kethüdası İbrahim Ağa tarafından burada bir de bedesten yaptırılmıştır."

İslimiye öteden beri Osmanlı padişahlarının av sürdürdükleri alanlardan biridir. Fatih ve oğlu Beyazıt'ın seferden dönerken, burada sürekle avları düzenledikleri bilinmektedir. Şehir en parlak dönemini IV. Mehmet döneminde ve oğlu II. Mustafa döneminde bu av partileri sayesinde yaşamıştır. Hatta IV. Mehmet'in burada bir de "av köşkü" vardır.

Şehir bir ara merkezi otoritenin Rumeli'deki zayıflığından yararlanan Tirsinikli Süleyman Paşa'nın, sonradan da ünlü ayanlardan Alemdar Mustafa Paşa'nın hakimiyetine girmiştir. 1829 yılında Rus işgaline uğrayan İslimiye, 1878 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nda Veysel Paşa'nın Şıpka'da teslim

¹Netayic-ül-Vukuat: (1980).

²Evliya Çelebi Seyahatnamesi: (1935).

* Bu da ortalama 10.000 kişilik nüfus demektir.

olmasından sonra General Skobelev tarafından işgal edildi, Ayastefanos Anlaşması ile "**Büyük Bulgaristan**"a verildiyse de, Berlin Anlaşması'yla Doğu Rumeli'ye bağlandı. 1885 yılı Eylül'ünde bu eyaletin Bulgaristan'la birleşmesi sonucunda da bütünüyle Osmanlı'nın elinden çıkmış oldu.³

İslimiye'nin ilginç özelliklerinden biri de yönetim aleyhtarı "**Jön Türkler**"in burada iki gazete çıkarmış olmalarıdır. Bunlardan bir tanesi "**Temaşâ-i Esrar**" adlı gazete 1 Kasım 1904'te yayım hayatına "taş basma" olarak başlamış, dokuz ay süreyle çıkartılmıştır. İkinci gazete de yine aynı kişi tarafından "**Temaşâ-i Efkar**" adıyla yayımlanmış ama etkinliği yüzünden, sadece 1 ay 7 günlük yayım hayatı olabilmiş, "Türk Mektep Encümeni" tarafından kapatılmıştır.

İslimiye Şehri komşusu Filibe gibi ekonomik ve ticari açıdan da canlı bir şehirdir. Her yıl Haziran ayında kurulan "**İslimiye Fuarı**" şehrin çevre ile ticari temaslarını da geliştirmiştir. Bu fuar bir ay kadar sürmekteydi ve "**Avrupa Türkiyesi'ndeki en önemli panayır**" olarak nitelendirilmişti.⁴ Bu fuar Filibe Fuarı'nın öncülüğünde meydana gelmiş ve zamanla oldukça gelişmiştir. Burada Anadolu'dan ve Avusturya'dan gelen tüccarlar aba alım-satımıyla ilgilenirlerdi, bu iş için, şehirde özel bir han da yaptırılmıştı.

Ekonomik açıdan İslimiyeliler'in en önemli geçim kaynağı "**hayvancılık**" olmuştur. Hayvancılıkla birlikte bir tür yan ürün sayılabilecek "**dokumacılık**" faaliyeti ise, oldukça kalabalık bir nüfusun geçim kaynağı haline gelmiştir. Dokumacılık, özellikle de yünlü dokumacılık, Bulgaristan'ın bir çok şehrinde eskiden beri bilinen bir işkoludur. Küçük baş hayvan yetiştiren bölge halkı, özellikle koyun yününden ve keçi kılından, yeterince yararlanmayı bilmiştir. Keçi kılından yapılan, halı ve kilimler yalnız Rumeli'de değil, Arap ülkeleri ve İran'da da alıcı bulmuştur. Todorov'dan öğrendiğimize göre, 1830'larda 20 bin kadar İslimiyeli Asya ülkeleri, Avusturya ve Lehistan'la ticaret yapmaktaydı.

³ P. Tuğlacı (1988).

⁴ G. Kozorov (1984). Nakleden Todorov 1983 ve 1968.

İslimiye'de özellikle "aba" dokumacılığının özel bir yeri vardır. Çünkü burada aba diğer üretim merkezlerinininkinden farklı tutulmaktadır. Özellikle renklerdeki değişik sarı ve kırmızı tonlar çok beğenilmekte, hatta bu renkler Avrupa'da bile bilinmektedir. V. Aprilov 1837 yılında "İslimiye yün kumaşlarını överek, bu ustaca boyamanın çevre doğal şartlarıyla ilgili olduğunu, buranın suyunun, boyayı elde etmede etkili olabileceğini" de belirtmiştir.⁵

Böylece, beğenilen yünlü kumaşın üreticileri de doğal olarak daha güzeli, kaliteliyi üretmeye çalışmışlar, sonuçta İslimiye gerçekten de önemli yünlü üretim ve ticaret bölgesini, merkezine yerleşmiştir. 19. yüzyılda "İslimiye'nin değişik ülkelere sattığı yünlü için ödediği verginin 2,5 milyon guruş olması ve bu rakamın Sırbistan ve Eflak'ın Ortaçağlarda ödediği vergilerden fazla olması", ticaretin büyüklüğünü kanıtlamaktadır.

İslimiye halkının, neredeyse tamamı 18. yüzyıl sonlarında yünlü kumaş dokumacılığıyla ilgilenmekteydi. Bu üretim "dağınık ama birbirine bağlı atelyeler" sayesinde gerçekleştirilmekteydi. 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde de "dağınık ev işletmeleri"nde yılda 250 bin okka yünden (320,513 kg) 650 bin metre kumaş dokunuyordu. Her evde yılda ortalama 10 okka yün, "kendi ihtiyaçları" için, 20-30 okka da "pazar için" olmak üzere işlenmekteydi.⁶

Böyle kaliteli bir yünlü kumaşın, devletin de ilgisini çekmesi doğaldır. 1827 yılında Todor ve Yordan adlı iki tüccar, İslimiyeli aba üreticileri adına devletle anlaşırlar. Devlet bu sırada yenilenen ordunun üniforma ihtiyacını karşılamak düşüncesindedir. Todor ve Yordan "Topçu Askerleri"nin 10 bin parçadan oluşan üniformaları için devlete kumaş sağlamayı kabul eder. Bir kaç yıl içinde İslimiye ve komşu şehir Kotel, topu 18,5 guruştan 60 bin top

⁵ V. Aprilov (1837) nakleden Todorov (1983).

⁶ N. Todorov- (1983).

kumaşı devlete teslim ederek bütün ihtiyacı karşılar. Sonradan devletin isteği üzerine bu miktar 80 bin topa çıkarılır.⁷

Üretimdeki bu büyüme kontrol mekanizmasının gerekliliğini de ortaya çıkarmıştır. O yıllarda İslimiye'nin siyasi otorite temsilcisi olan "**Voyvodolar**" bazı yetkilerle donatılarak, devletin İslimiye yönlüsü alımındaki aracısı haline getirildiler.* Voyvodolar, anlaşma uyarınca; okkası 40-50 para miri fiyattan, yün satın alacak, üretici ile pazar arasında da fiyat ayarlaması yapacaklardır.⁸

Ancak devletin hesabı tutmaz ve Voyvoda ayrıcalıklarını "**kendi menfaatleri için kullanır**"; kumaşların kalitesini göz önüne almadan top başına 14-16 guruş gibi düşük fiyat verir, iyi kumaşları ayırıp 25 guruştan tüccara satar, kalitesiz kumaşları devlete teslim eder v.s...

Böylece, ilk faaliyetler devletin, zarara düşmesi ve bu iş için başka yollar aramaya başlamasıyla sonuçlanır. Fakat "**İslimiye'deki yünlü üretimi; en önemli pazar olan devletin, ilgisini çekmeyi başarmıştır**".

⁷D. Dorev (1940) Nakleden Todorov (1983).

* Bu aşamada büyük olasılıkla "Todor ve Yordan" devre dışı kalmıştır.

⁸N. Todorov (1983).

19. YÜZYILDA İSLİMİYE

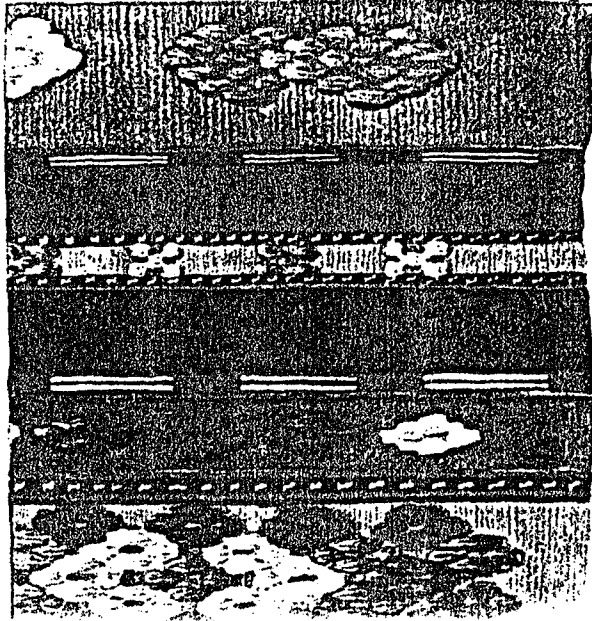
Pars TUĞLACI (1988)

İslimiye'nin Koevtsi Köyünde
Yazlık Kız Bayramlık Kıyafeti (19. Yüzyıl)

İslimiye'nin Kramolin Köyünde
Yazlık Erkek Kıyafeti (19. Yüzyıl)

Pars TUĞLACI (1988)

İslimiye'nin Koevesti Köyünde Dokunmuş Önlük

6- İslimiye Çuha Fabrikası

A) Fabrika'nın Kuruluşu

19. yüzyılın I. yarısında ve tam olarak 1835 yılında Dobri Jaleskov adlı bir Bulgar, önce yerel idarenin, sonra da Bâb-ı Âlî'nin ilgisini çekti, Jeleskov da, bir çok İslimiyeli gibi, yünlü kumaş dokuyordu. Fakat hem dokuduğu kumaş, hem de üretim tarzındaki farklılık, bu ilgiye neden olmuştu. Çünkü Jeleskov dokuma işlemi sırasında, henüz kullanımı uygun olmayan bazı aletler kullanıyordu, ayrıca evinde bir atölye kurmuştu ve bu atölyede, bir at tarafından döndürülen ilkel bir "eğirme çarkı" da vardı.

Dobri Jaleskov'un kedisinin kaleme aldığı bir layıha Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Ayrıca Jeleskov'un biyografisinden** öğrendiklerimizi de katacak olursak olayların nasıl geliştiğini açıkça görebiliyoruz.

Jeleskov sıradan bir İslimiye'li iken, 1828-29 yıllarındaki Rus işgali sırasında bir çok hemşerisi gibi Rusya'ya göçmüş, Kırım'da Ekaterinoslov'a yerleşmiştir. Burada dokuma işinin değişik tekniklerini görmüş dokuma tezgahlarını, eğirme çarklarını ve tarak makinalarını incelemiş, bazılarını satın alarak 1834 yılında İslimiye'ye dönmüştür. Jaleskov layıhasında özetle: **"Kırım'da bulunan çuka fabrikalarını inceleyerek ve onları taklid ederek kendi vatanında bir çuha fabrikası kurmak amacıyla, İslimiye'ye dödüğünü"** söylemektedir.¹

* 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren makineler dokuma işleminde kullanılmaya başlanmıştır. Çark da 19. yüzyıl başından itibaren kullanılmıştır. **Gabravali demirci ustaları, Kolofer, Karlova, Sopot, Pirdov ve Somakov da çark yapmışlardır** (N. Tudarov, 1968).

** Jeleskov'un biyografisi için (Bkz: Kozarov (1934), nakleden N. Todorov, 1983)

¹ BOA Cevdet İktisat: 969 (Jeleskov'un Layıhası).

Jeleskov böylece kendi evindeki atölyesinde, kendi aletleriyle birlikte, yünlü kumaş dokumaya başlamıştı. Bu faaliyet, bir süre sonra yerel idarecilerin Bâb-ı Âlî'ye durumu bildirmesiyle, devletin de ilgisi çekilmiş oldu. Bâb-ı Âlî'nin isteği üzerine, ithal İspanya yünü ve yerli yünlerden dokuduğu çuha örnekleriyle birlikte, Jaleskov'un 1835 yılında İstanbul'a çağırıldığını, yine kendi layıhasından öğreniyoruz.

Jeleskov çuha örnekleriyle İstanbul'a gelir ve dokuduğu kumaşlardan yerli yün ve yapağı kullanılarak üretilenler, amaca uygun bulunur. Jeleskov'un yeni görevi; İslimiye'de kurulacak çuha fabrikasında, Asakir-i Mansure askerleri için, üniformalık kumaş üretmektir. Layıhasında bu olayı aynen şöyle anlatmıştır.

"... 1251 tarihinde bil-emr Dâr-ı Saadet'e gelip evvel-i yevl imal ettiğim çukanın bir numunesini ibraz ettiğimde, bu işin kemale iblağına memur olundum"^{2*}

Böylece Dobri Jaleskov İslimiye'de kurulacak olan çuha fabrikasına ilk yönetici de olmuştur (1835). Devlet Jaleskov'a, üretim memuriyetini verirken, bazı seçenekler de sunmuştur. Seçeneklerden ilki **"Devletin vereceği yardımcılarla üretim işini geliştirilmesi"**, ikincisi de **"belirlenecek fiyat üzerinden üretim yaparak, devlet ihtiyacını karşılaması"** şeklindedir. Jaleskov'un ifadesine göre **"ilk seçenek daha uygun olduğu halde O ikinciyi seçmiştir"** Bunun nedenini de layıhasında özetle şöyle açıklar.

"Eğer Avrupa'daki örneklerde olduğu gibi 8-10-12 yıllık imtiyazları kabul etseydim; müdür gibi davranabilecek, fabrika için masraf yapmaktan da kurtulacaktım, ama bendeniz kulunuz bu bilgi ve tecrübeye sahip değilim, tecrübesizliğimin doğuracağı zararlar Nazır

²BOA Cev. İkt. 969

* Jaleskov'un yerli yapağıdan ürettiği örneklerin beğenilmesinde önceden Selanik'te yapılan üretimin, Doğu Avrupa'daki üretimden daha pahalıya mal olması da etkilidir. Zira Jeleskov'un üretimi daha ucuza gelecektir. (Bkz: II. Bölüm), N. Todorov (1983).

Hazretleri'ne yapmaya çalıştığımız işin imkansız olduğunu düşündürecekti"³

Böylece Joleskov ikinci seçeneği kabul eder ve "zirağı 21 guruş 10 paradan çuha imal edeceğine dair" Bâb-ı Âlî ile anlaşır. Ayrıca yapılan anlaşmaya göre, "eğer üretim işinde masraf fazlalığı çıkarırsa, bunu devlet karşılamayacaktır." Bir bakıma kar ve zarar sorumluluğu kendisine aittir.⁴ Joleskov layihasında sık sık "fabrika için masraflarlar yaptığını ve bu masrafların kendisine devlet tarafından ödenmesi gerektiğini belirtmektedir."⁵

Dergah-ı Âli Kapıcıbaşı ve İslimiye Voyvodası olan Mehmet Emin Ağa da, fabrikanın organizasyonunda önemli oynamıştır. Voyvodaların, eskiden beri yün alımı ve dokumacılık ile ilgili konularda ayrıcalıklı biliyoruz. Mehmet Emin Ağa da, fabrikanın kuruluşundan itibaren, düzenlemelerin hemen her aşamasında fikir beyan edebilecek konumdadır. Örneğin: inşaat sırasında binalara ekler yapılmasıyla ilgili teklifi vardır. Ayrıca kendisine ait bir değirmeni de fabrikaya satmıştır.⁶

Böylece dağınık atelyelerde yapılan yünlü üretiminin işbölümü çerçevesinde bir çatı altında toplanması hedeflenerek, askeri amaçlı çuha fabrikasının inşaatına başlanır (1835). Jaleskov'un biyografisinden öğrendiğimize göre, kendisi de inşaatla çalışmıştır.

İnşaat avansı olarak 150.000 guruş ve diğer masraflar için de, 191.500 guruş, İslimiye Voyvodası'na gönderilir.⁷ Ayrıca D. Jaleskov'a da 200.000 guruş avans verilir, kendisinin tezgahı da 70.000 guruş bedel

³BOA. Cev. İkt. 969

⁴1709 yılından itibaren devlet işletmelerinde kar-zarar sorumluluğu yöneticilere yüklenmiştir. (M. Genç, 1989).

⁵Cev.-İkt. 969

⁶B.O.A. Cev-İkt:1606.

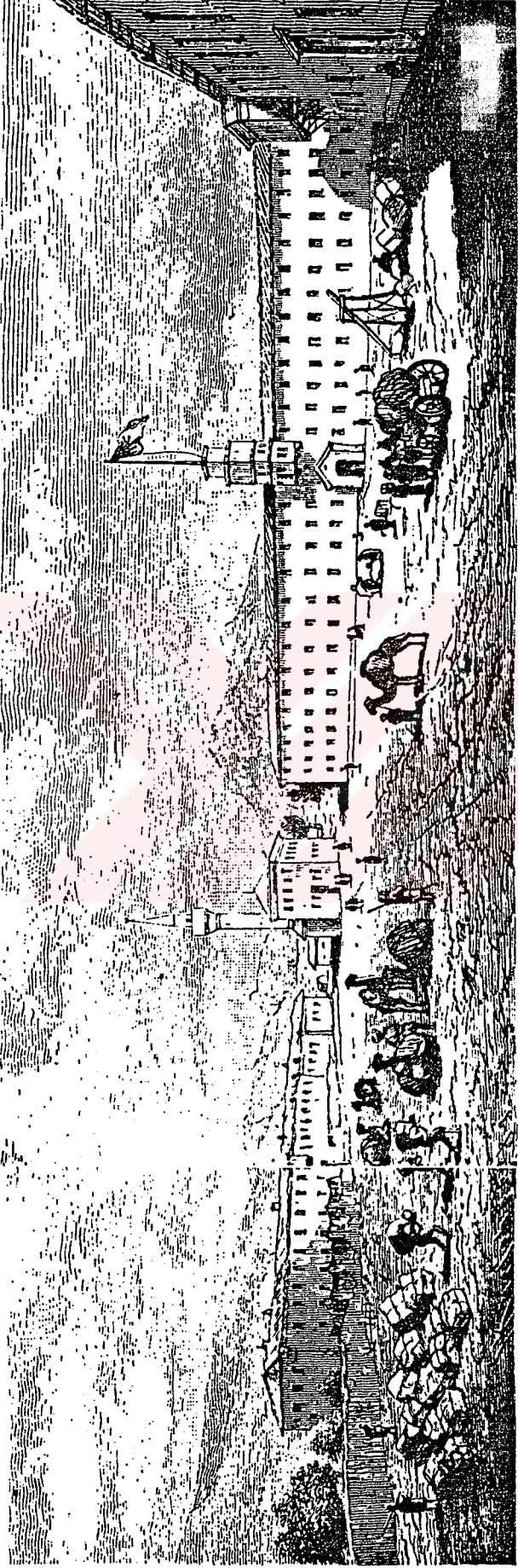
⁷Cev-Ask: 50284

ödenerek satın alınır,⁸ böylelikle inşaatlar tamamlanır ve fabrikanın ilk bölümleri H-1252 (1836)'da faaliyetine başlar.⁹

⁸ MAD: 9146 sy: 197-198

⁹ Cev-lkt: 969.

İSLİMİYE ÇUHA FABRİKASI

Pars TUĞLACI (1988)

B) Fabrikanın İlk Dönemleri

1836 yılında, gerekli alet ve makinaların da sağlanmasıyla, faaliyete geçen İslimiye Çuha Fabrikası, ilk yılında gerek masrafların ağırlığı, gerekse işçilerin beceriksizlikleri yüzünden*, sadece 900 zira çuha imal edebilmiştir. Ancak sonraları 1837 de 5500 zira, 183 de 12.000 zira 1839 da da 20.000 zira olmak üzere imalatında belirgin bir artış gözlenmektedir (1839 yılına ait çuhanın 5.000 zirağı henüz kurumadığı için İstanbul'a gönderilememiştir)¹.

Yeni kurulan bu devlet işletmesinin ilk anda hemen gelişip, büyük karlar elde etmesi beklenemez, ancak üretimdeki artış sayesinde, 1840'lardan itibaren çuhanın maliyeti 19 guruşa düşürülür.²

Bu önemli yatırımın oldukça yüksek meblağlarda olan "**finansman**" kaynaklarına gelince: İslimiye Çuha Fabrikası askeri amaçlı bir devlet işletmesi olduğu için, öncelikle masrafları "**Maliye Hazinesi'nden**" karşılanmıştır. Ancak Asakir-i Mansure ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan "**Hazine-i Mansure**"de, zaman zaman fabrika ihtiyacına cevap vermiştir. Fakat "**Mansure Hazinesi'nin**" de artan ihtiyacını karşılaması zamanla zorlaşınca; bu hazine "**Mukataat ve masarifat**" olmak üzere ikiye ayrıldı. "**Masarifat Hazinesi'nin**" başlıca görevi; Askerin elbise, yiyecek ve maaş ihtiyacını karşılamaktır.³ Bu yüzden fabrika bir süre sonra, "**Masarifat Hazinesi**" kaynaklarından geniş ölçüde faydalanmıştır. Sonraları Çuha fabrikasına ek olarak kurulan, ikinci fabrikanın da henüz fikir aşamasındayken bu hazineye bağlanması kararlaştırılmıştır.⁴

* Jaleskov lahiyasında "işçilerin beceriksizliğini vurguluyor". Bu konudaki daha geniş açıklamayı ileride yapacağız.

¹ Cev.-lkt. 969

² Cev. lkt. 894.

³ A.Akyıldız (1993). Geniş bilgi için bakılabilir.

⁴ Cev.-lkt. 1933.

"Masarifat Hazinesi", fabrika için harcama yaptığı zaman, örneğin; fabrikaya alınan makina bedellerini ödediğinde, bunlar hazinenin malı olmuştur.⁵

Fabrikanın üretime geçtiği ilk dönemlerde, bazı ihtiyaçlarının karşılanmasında, "Tersane-i Âmire" kaynaklarından yararlandığı, bazen de bir vakıf şehri olan Varna örneğinde olduğu gibi şehirlerin "âşar" gelirlerinden, yani devletin vergi gelirlerinden dolaysız olarak yararlandığı da görülmüştür.⁶ Ayrıca ilk dönemlerde, yöneticilerin kendi paralarını da bu iş için harcadıklarını biliyoruz. Örneğin: Joleskov devletin, kendisinin harcadığı paraları geri ödemediğinden dolayı layıhasında sık sık şikayetlerini bildirmiştir.

Fabrikadaki "iş gücü" ile ilgili bilgiler de Joleskov'un layıhasında vardır. Anlaşıldığına göre, önceleri yöre halkı fabrikada çalışmayı reddetmiştir. Bunun nedeni de Jaleskov'a göre "devlet hizmetine girme korkusu" taşımalarıdır. Jaleskov konuyla ilgili olarak layıhasında özetle: "ahaliden istemiş olduğu işçilerin görevi kabul etmek istemediğini, çünkü devlet hizmetine girme korkusu taşıdıklarını; ancak gündelik vererek, besleyerek ve cizyeleri ödenerek, göreve alındıklarını, O'na beceriksizlikleri yüzünden, yaptıklarından fazlasını bozduklarını" söylemektedir.⁷

Ahalinin "devlet hizmetine girme korkusu" taşımaları, incelemeye değer bir konu olmakla birlikte, İslimiye gibi halkının büyük çoğunluğunun dokuma işinden anladığı bir şehirde, fabrikada çalışan yerli işçilerin "yaptıklarından fazlasını bozması" da ilginçtir. Burada akla ilk gelen işçilerin dokuma işinden anlamayan kişiler olmasıdır. İslimiye fabrikasını, kurulduğu dönemde gezen Ami Bougè de, bu dönemlerde fabrikada tutuklu, hükümlü ve kölelerin çalıştırıldığını, ayrıca çocukların da fabrika işçileri

⁵ Cev.- İkt 1078.

⁶ Cev-ikt. 1714.

⁷ Cev ikt. 969.

arasında yer aldığı anlatılmaktadır.⁸ A. Bougè'un anlattığına göre, 1840'larda 80 Bulgar işçi ve 2 Çek ustabaşı vardır. Daha sonraları işçi sayısı 400'e ulaşmış ve de 1860-70'li yıllarda, sadece kadın işçi sayısı 300'ü bulmuştur. Yazardan öğrendiğimiz diğer bir ilginç bilgi de, işçilerin, önceleri tek tip kıyafet giyiyor olmasıdır. Fabrikanın ilk işçilerinin dayanıklı özel üniformaları ve metal rozetli deri kasketleri vardır. Bu işçiler ayrıca kendileri için yapılmış lojmanlarda kalmaktadırlar.

İşçilerin bir kısmı, gündelikle bir kısmı da aylık ücretle çalıştırılmaktadır. Ancak, masrafların artmasıyla, Jaleskov'un işçileri "götürü" çalıştırmak için bir kontrat hazırladığını da biliyoruz.⁹ Sıradan bir işçinin eline yılda 500 guruş geçmektedir.* kurucu D. Jaleskov da, İslimiye Voyvodası gibi 2500 guruş ücret almaktadır.

Fabrika binalarının (Bkz: Resim) ilk inşaat sırasındaki genel görüntüsü şöyleydi; ana bina iki katlı ve 4000 zirağ olarak düşünülmüş; ancak sonradan Mehmet Emin Ağa'nın telifiyle 1000 arşınlık bir ek ile, bina 5000 zirağ eninde inşa edilmiştir. Bu eklemenin amacı, kıdemli personel için kalacak yer temin etmektir.¹⁰ Ana binanın 24 penceresi vardır.

Metal atelyeleri, demirhane, dökümhane ve boyahane, fabrikanın sağ tarafına sıralanmış durumdadır. Bunlardan metal atelyeleri ve demirhane; 18 arşın yükseklikte, 6 arşın genişlikte, 3 arşın yükseklikte, boyahane 10 arşın boyunda, 12 arşın eninde ve 3 arşın yükseklikte inşaa edilmiştir. Bütün bu binalar 408 arşın boyunda, 3 arşın eninde ve 4,5 arşın yükseklikte bir duvarla çevrilmiştir.¹¹ "Sergihane" binasının inşasına Jaleskov'un, ilk yıllarda üretilen çuhaları serip kurutulacak yer olmadığından şikayet etmesiyle başlamış ve "sergihane" binası 19 Ocak 1843'te tamamlanmıştır.

⁸ A. Bougè (1840) nakleden N. Todorov (1983)

⁹ Cev ikt. 969.

* Aynı yıllarda piyasada halı dokuyanlar da 420 guruş kazanıyorlardı.

¹⁰ Cev İkt. 1606.

¹¹ N. Todorov (1983).

Sergihane 3 katlıdır ve birinci katta kışın da kurutma yapabilmek için soba da vardır. Ayrıca ayrıntısı hakkında bilgisi olmayan bir de "**Tiftikhane**" binası vardır.

İdare binası ise fabrikanın sol tarafındadır. İki katlıdır, alt katta idareciler için iki oda vardır. Bunlardan biri kafeterya niteliğindedir, diğeri de banyo ve tuvalettir. Üst katta da 32 arşın boyunda ve 10 arşın eninde ve 4 arşın yüksekliğinde bir veranda, kapı ve merdivenler vardır. Bu bina 18 Ocak 1838'de tamamlanmıştır. Bu sıralarda fabrika binaları arasında bir de "**Mescid**" bulunmaktadır.

Fabrikadaki üretimi sağlayan "**makinaların**" çoğu dışarıdan getirilmiştir, ancak bazılarının İslimiye'de yapıldığını da biliyoruz. Başta da belirttiğimiz gibi, ilk tezgah Jaleskov'a aittir. Fabrikanın ilk günlerinde bu tek tezgah yanına, yedi adet tezgah alınmış ve bunlara 191.500 guruş ödenmiş. Jaleskov'un tezgahı da 70.000 guruşa kendisinden satın alınmıştır. Jaleskov'un biyografisinden aldığımız bilgilere göre, fabrikada dört tarak makinası vardır. Bunlardan bir tanesi, Jaleskov'a aittir ve Rusya'dan alınmıştır. Diğer üç tanesi de Rusya'dan sonradan getirtilmiştir. 12 eğirici makinasından, 2 tanesi Rusya'dan getirtilmiş, 5 tanesi de modeller kopye edilerek İslimiye'de yapılmıştır. 1840'larda Fransa ve İngiltere'den 13 sandık dolusu malzeme alındığını ve aynı yıllarda fabrikanın Jakort tezgahlarıyla donatıldığını da söyleyebiliriz.¹²

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan, İslimiye Çuha Fabrikası'nın Muhasebe Devr Defterleri'nde ise, fabrikanın ilk alet ve edevatının tam bir listesini bulabiliyoruz. Bu liste fabrika müdürlerinden Hurşit Ağa'nın, bir başka müdür olan Salih Efendi'ye devr ettikleri arasında "**eski fabrikanın demirbaşları**" adı altındadır. Fabrikada yün ipliği yapımı, boyanması ve kumaş dokunmasında kullanılan bütün aletlerin oldukça ayrıntılı bir listesi vardır.

¹² N. Todorov (1983).

Fabrikada akarsuda yıkanan ve sııklar üzerine serildikten sonra kurutulan yapağıyı ditmek için iki adet hallaç arkı, yün açmak için bir adet çark bulunuyordu. Yün iplik haline gelmeden önce hadde çarkında taraklanarak telleri çekiliyor, bu tellerde  adet kurma tezgahında kırkılıyordu. Fransa'dan getirilen 4 adet Şilte arkı kullanılarak Şilte edilen yapağı, iki adet ubuklu fitil çarkına veriliyordu.

İplik bükme işleminde 6 iğli bir makina, ile yapmak için varonoŐka adlı  adet makina, iplikleri ozđu yapmak için aletler, su ile döndürülen ve aynı anda 18 kalem yn ile yapabilen bir adet **alemiye**, kaba ve ince iplik bükmek için çeşitli aletler kullanılıyordu.

İpliklerin boyanması için fabrikanın boyahanesinde bakır kazanlar, çok sayıda **fırça, fıılar, kepçeler, derece teraziler, tutkal ve sabun kaynatılan büyük kazanlar** vardır.

uha dokunmasında, 14 adet uha tezgahı, bunların 19 tane **ıkrığı, uha iğlerini kırkan el makasları** bunlardan bir kısmı su üzerinde kırkım yapmaktadır. Yıkanan kumaşı kurutmak üzere tahtadan yapılmış **demir engelli sergiler**, düzgünlüğü sağlamak, tarama işleminde kullanılan çok sayıda **tarak ve fırça**, uha dövmek (piŐirmek) için **4 tokmaklı bir alet** de kullanılmaktadır. Bu aletin çalıŐmasında su ile dönen büyük bir mil kullanılmaktadır.

Fabrikanın demirhane, dökümhane, marangozhanesinde de, fabrikanın ihtiyaı olan aletleri yapmakta kullanılan; **dökümhane fırını, demirhane ocağı, mangallar, kazanlar, büyük küpler, ekiler, odun baltaları, eki, kısac, kürek** gibi küçük el aletleri kullanılmaktadır.

Çukadar odasının aletleriyle ilgili bilgi verilmemiştir. Ayrıca, ne amaçla oluşturulduğunu bilemediğimiz "**zaptiye odası**" da fabrikaya ait envanter listesinde gösterilmiştir.¹³

Fabrikanın "**hammadde**" ihtiyacının karşılanmasına devlet tarafından, büyük önem verilmiştir. Fabrikada kuruluştan itibaren, kaliteli yapağı kullanılmasına özen gösterilmiş ve ilk yıllarda yerli yapağı kullanılmıştır: İslimiye Fabrikası'nın ihtiyacı olan yapağının, çevre şehirlerinden toplandığını biliyoruz. Bu şehirler: **Ruşçuk, Niğbolu, Hezagrad, Yeni Pazar, Şumnu, Pravadi, Cum'a, Tırnova, Eskizağra, Yenizağra, Kızılağaç, Yenbolu, Karinobod, Aydos ve Ahyolu**'dur. Bu şehirler aynı zamanda Kotel (Kazan) dokumacılığını da beslemekle yükümlüydüler.¹⁴ Ayrıca en önemli hammadde kaynağı olan şehirler de, **Silistre, Dobliçe ve Vize**'dir. Her yıl ilk baharda "**kırkım mevsimi**" başladığı zaman, fabrikanın ihtiyacı olan yapağı miktarı, Silistre Muşiri'ne iletir ve gerekli miktarın gönderilmesi istenirdi.¹⁵ Bu şehir ve kasabaların İslimiye'nin ihtiyacını karşılamadan yapağı ticareti yapması da mümkün değildi.

Fabrikadaki üretim artışıyla doğan, hammadde sıkıntısıyla birlikte, fabrikanın bir koyun sürüsüne de sahip olması düşünülür. Ayrıca, İspanya Tüür* koyun yapağısının, daha kaliteli dokuma yapmaya imkan verdiği göz

¹³ K. Kep. Sadaret Müteferrik: Özel No:10, Genel No: 715 sy:14-15.

¹⁴ M. Kütükoğlu (1981).

¹⁵ Cev.-ikt. 1782

* Merinos Koyunu ince yapağı vermektedir; bu yüzden yünlü dokumada aranan bir hammadde haline gelmiştir. Kastilya ve Aragon'da koyun yetiştiriciliği eskiden beri önemlidir ve çok yüksek bir düzeye gelmiştir. Ancak İspanya koyunları büyük titizlikle korunmuş, ihracı yasaklanmış ve kaçakçılık, ölümle cezalandırılmıştır. 18. yüzyıla kadar da dünyada "ince yapağılı Merinos" yetiştirilenler sadece İspanyollar olmuştur. Sonradan bu koyunların Avrupa'ya yayılmasıyla değişik ırklar da meydana geldi.

Bu koyunların ülkemize gelişi de 1841'de olmuştur. Hayrabolu'da 1843'te kurulan Mihaliç Çifliği'nde üretim yapılmaya çalışıldıysa da başarısız olunmuştur. (M. S. Kütükoğlu, 1981).

önüne alınır ve fabrika eliyle koyun yetiştirilmeye başlanır. Fabrikaya ait olan sürüde, hem yerli koyunlar ve keçiler, hem de İspanya koyunları vardır. Bu sürünün 1847 yılında 1250 koyun ve keçiden oluştuğunu¹⁶ fakat sonradan 12.301'e varan sayıda bir sürüye sahip olduklarını söyleyebiliriz. En son olarak da, bu sürünün; 8956 adet İspanya tipinde, 9119 tane sıradan beyaz ve 748 kara koyun olmak üzere, oldukça kalabalıklaştığını görüyoruz. Bu sürü, Tuna sahili çevresinde besleniyordu, kışı da Karinabad'da geçirmekteydi. Hayvanların yapağı dışındaki süt, deri vb. gibi ürünlerin satılmasıyla elde edilen gelir de, yine sürü için harcanmaktaydı. Bu paranın yetmediği durumlarda, fabrika bütçesi imdada yetişmekteydi. Bu sürünün korunması amacıyla bir irade çıkarılarak bu sürüden vergi alınmamasına da karar verilmiştir. ¹⁷

Böylelikle çevreden toplanan yapağı, İslimiye şehir merkezindeki "Taşhan"^a getirilir. Oradan da fabrikaya gönderilirdi.

(İslimiye Fabrikası İspanya tipi koyun yetiştirmekte pek de başarılı olamamıştır. Bir süre sonra, ırk bozulup kıvırcıklaşmış ve 1853 yılında fabrika koyun sürüsünü "Feshane"ye satmıştır)

Taşhan'da biriktirildikten sonra fabrikaya getirilen yapağı "üretim" için hazırlanmaya başlanırdı. Yapağı öncelikle üç parçaya ayrılırdı. Bunlardan ilk bölümü en kaliteli olanıydı; bu, fabrikada kumaş dokumak için ayrılırdı. İkinci bölüm, memurlara verilmek üzere ayrılır. Diğerlerine göre en kalitesizi olan üçüncü bölüm yapağı da, halı veya battaniye yapımında kullanılmak üzere satılırdı.¹⁸

¹⁶ Cev-ikt. 1782.

¹⁷ M. V. I.:10295

^a Taşhan miladi 1600 yılında Has defterdarı Mehmet Paşa tarafından ikametgah olarak yaptırılmış ve sonradan İslimiye Fabrikası tarafından kiralanarak 5349 guruş 20 para harcanarak tamir ettirilip, fabrikanın deposu olarak kullanılmıştır. Cev-ikt. 1782.

¹⁸ N. Todorov (1983).

Fabrika için ayrılan parça önce çuvallarda sopa ile dövülür, ardından çuvallar açılır, gübre ve idrarla karışık yapağı suda 24 saat bekletilirdi. Bu süre sonunda temizleme işlemine geçilirdi. Temizleme önce ızgaralı masalarda el yordamıyla yapılır, bu işlemden sonra yapağı akarsuda sabunla yıkanır, temizlenir, ardından sıriklar üzerine serilip kurutulurdu. Ardından hallaçlama işlemine geçilirdi, önce el ile ardından da hallaç makinasıyla harmanlanan yapağının elastikiyet kazanması için, zeytinyağıyla yağlanır, yağlı yün ince bölümlere ayrılırdı. Tarak makinasına verilen yapağı önce şilte edilir ve fitillere ayrılıp, yumak biçimine getirilirdi. Eğirme işleminde biraz kusur vardı; çünkü sağlam olması için kalın ve biraz da pürüzlü üretilen iplik, dokuma işleminde kumaşın atkısında görülür bir hal alıyordu.¹⁹

"Fabrikada üretilen kumaş cinsi öncelikle çuha idi". Fakat çuhanın pahalılığı yüzünden bu kumaşın sadece "**zabit**" üniformalarında kullanılması ve "**nefer**" kıyafetinin aba ve sayaktan yapılmasına karar verilmesiyle ²⁰ birlikte fabrikada aba ve şayak da üretilmeye başlandı. Hatta daha sonradan İslimiye fabrikasına eklenen ikinci fabrikada, sadece şayak üretilmiştir. Fakat fabrikadaki teknolojinin kaliteli "**ince çuha**" üretmeye de elverişli olduğunu anlıyoruz.²¹ Fabrikada ayrıca "**elyaf**" üretilmektedir ve kaba çuhanın zirağı 16 guruş iken elyafın zirağı 28 guruştur.²²

"Fabrikada çuha üretimi ihalisini üzerine alan yöneticiler her yıl, önceden belirlenen fiyatta ve miktarda çuha üretmekle yükümlüydüler". Bu durum ihale kontratının imzalandığı anda belli oluyordu. Örneğin; fabrika müdürlerinden Kani Bey, 18 Ağustos 1845 tarihli ihale kontratında zirağı 18 guruştan yılda 50.000 zirağ üretim yapmayı kabul etmiştir. Başka bir müdür, Salih Bey, 1852'de yaptığı kontratla zirağı 21 guruştan yılda 60.000,

¹⁹E. Dölen (1992), N. Todorov (1983).

²⁰Tarih-i Lütfi, 1309.

²¹Jaleskov idareciliği sırasında fabrikada ince çuha üretilip kendisi adına sattığının anlaşılmasından sonra fabrikadaki görevi de sona erer. (Cev-ikt. 894 - 24 Ekim 1841).

²²Belgede "elyaf" adı, ince çuha olarak geçmektedir ancak bu, büyük ihtimalle kumaş değil, kumaş elyafıdır. Cev-ikt 1294.

gerekirse de 90.000 zirağ üretim yapmayı kabul etmiştir.²³ Göreve başlayan müdürlere öncelikle üretim yapacakları kalitede kumaş örnekleri de verilir, bunları örnek alarak üretim yapmaları istenirdi.²⁴ Her yıl istenen miktar, çuhanın üretimi tamamlandıktan sonra, üretim örnekleri İstanbul'a Dâr-ı Şûra-i Askeriyye'nin kontrol etmesi amacıyla gönderilirdi. Bu kontrolde kumaşın eni ve boyuyla kalitesinin örneklere uygunluğu denetlenirdi. İslimiye'de üretilen kumaşın 5.5 rubu* eninde ve 6.5 zira 2 veya 3 rubu boyunda olması gerekiyordu.²⁵ Teftiş kurulundan olumlu rapor alan kumaşın İstanbul'a sevkiyatına başlanabilirdi. Dar-ı Şûrai Askeriyye'nin zaman zaman kumaşları beğenmediği de oluyordu. Örneğin 1853 yılında İslimiye çuhası örnekleri, İstanbul'da genişlikleri yeterli bulunmadıkları için, devlet tarafından kabul edilmemiştir. Ayrıca kaliteleri de pek beğenilmemiş ve İzmit ve Beykoz Çuha Fabrikaları'nın ürettiği kaliteli kumaşla kıyaslanarak, pahalı da bulunmuştur.²⁶

İslimiye Çuha Fabrikası'nın uygun bulunan kumaşının İstanbul'a gönderilmesi için genellikle deniz yolu** kullanılırdı. İslimiye'ye İstanbul'dan gönderilen haberle kumaşlar fabrikadan alınır, önce şehirdeki "**Elbise Ambarı**"na teslim edilir, oradan kara yoluyla Burgaz'a getirilir. Burgaz'da gemilere yüklenen kumaşlar, İstanbul'a doğru yola çıkarılırdı. Bu teslimat işleminden, genellikle Voyvodolar ve kaymakamlarla birlikte, fabrika yöneticileri de sorumlu oluyorlardı.²⁷

İslimiye Çuha Fabrikası askeri amaçlı bir devlet işletmesidir. Bu yüzden "**mukataa**" usulüyle işletilmekteydi. Mukataaya verilen işletmelerde zaman zaman değişik türde yöntemler kullanılmıştır. İslimiye fabrikası da bu

²³ Cev-ikt. 1714.

²⁴ Cev-ikt. 479.

* Bir rubu arşının 1/8'i kadardır.(C. E. Arseven, 1975)

²⁵ N. S. Kütükoğlu (1981).

²⁶ Cev-ikt. 1714.

** Bu yol kara yolundan daha kısadır.

²⁷ Cev-ikt.1714.

usullerden yarı iltizam-yarı emanet usulüyle işletilmekteydi. Devlet özellikle savaş ekonomisinin ağır bastığı dönemlerde, mukataalarda zara ihtimalinin bulunması yüzünden mukataaları kapatmak yerine, bu sistemi tercih ederdi.²⁸ Bu durumda maaşlı memurların ihale karşılığında anlaşma yaptıklarını söyleyebiliriz.

İslimiye Voyvodoları, fabrika henüz kurulmadan önce de, yapağı toplanması ve çuha ile aba dokunmasında ayrıcalıklı kişilerdi. Dobri Jaleskov'un üretim faaliyetini başlatması ve Çuha fabrikasının kurulmasıyla birlikte, İslimiye Voyvodasının fabrikada da etkinliği de devam etmiştir. O dönemde İslimiye Voyvodası olan Dergah-ı Ali Kapıcıbaşı Mehmet Emin Ağa, D. Jaleskov ile birlikte yetkin bir kişidir.²⁹ Jaleskov'un görevinin **"ustabaşılık mı yoksa müdürlük mü"** olduğu net değildir. Fakat devletle anlaşmayı yapan Jaleskov olduğuna göre en azından yönetici yetkisine sahip olması gerekir. Fakat Jaleskov'un layıhasında belirttiğine göre: imtiyazları kabul etse müdür gibi davranabilecektir, fakat tecrübesizliğinin doğuracağı zararları da kabullenmek zorunda kalacaktır. Bu yüzden **"imtiyazlı müdür"** olmayı kabul etmemiştir.³⁰ Fakat Jaleskov'un faaliyetlerine baktığımız zaman da, imtiyazlı bir müdür gibi olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin; Çuha dokuma ile ilgili eğitim görmesi için, Avrupa'ya eleman yollamış ve masraflarını da kendisi karşılamıştır. Büyük ihtimalle de, D. Jaleskov'un bu tavırları fabrikadaki işini kaybetmesine sebep olmuştur. Kendisinin **"fabrikadaki işini bir Avrupa'lı müdür tavrıyla yürüttüğü hatta işi daha da ilerletip fabrikada ince çuha dokutarak dışarıya ihraç ettiği"** duyumları üzerine artık fabrikada kalmasının doğru olmayacağı kendisine bildirilir, fakat fabrikaya emeği geçmiş biri olduğu için devlet tecrübelerinden

²⁸ A. Tabakoğlu (1994).

²⁹ M. Emin Ağa, fabrika inşaatı sırasında binaların bazı eklerle genişletilmesini teklif etmiştir ki; en azından fikir bildirecek bir konumu olduğu düşünülebilir. Cev-ikt. 1606.

³⁰ Cev-ikt. 969

yararlanmaya devam edeceğini ve bu yüzden de kendisine maaş bağlanacağı da bildirilir.³¹

Bundan böyle İslimiye, Çuha Fabrikası, devlet tarafından atanan, daha doğrusu ihaleyi alıp, devlet tarafından da görevlendirilen müdürler tarafından idare edilecektir. Ağustos 1841 yılında ilk müdür Mustafa Kani Bey göreve başlar.*³² M. Kani Bey'den sonra da İslimiye Fabrikası müdürleri, aynı zamanda İslimiye kaymakamlığı görevini de yapan kişiler arasından seçilmeye başlanır.³³ Müdürlere ilgili daha geniş açıklamayı ileriki bölümlerde yapacağız.

³¹ Cev-ikt. 894 (Temmuz 1841)

* Devlet 1840 yılından itibaren Fabrika'yı müdür atama yöntemiyle yönetmeye karar vermiştir. Hatta bu görev için önce Niyazi Paşa'nın atanması düşünülmüş, sonradan da Avrupa'da görev yapmış olan Harbiye Miralvası Kamil Paşa bu iş için daha uygun görülerek, onun müdürlüğe tayin edilmesine karar verilir (Dahiliye İradesi 911 Ağustos 1840). Fakat Kamil Paşa'nın müdürlük faaliyetleriyle ilgili belge yoktur.

³² Cev-ikt. 1294.

³³ Cev-ikt. 1897.

C) Fabrikayı Genişletme Çabaları

Önceden de belirttiğimiz gibi, Asakir-i Mansure neferlerinin kıyafetlerinde, çuha yerine şayak kullanılmaya başlanınca, ordunun şayak ihtiyacı da arttı. Bu yüzden İslimiye fabrikası bünyesi içerisinde, şayak üretmek amacıyla, 1842'den itibaren, ikinci bir fabrikanın yapılmasına karar verildi. Bunun yanında, bütün binalara ek olarak fabrikadaki sergihane, haddehane, boyahane ve tiftikhane binaları da genişletildi. Özetle İslimiye Çuha Fabrikası'nda 1842 tarihinden itibaren kapsamlı bir büyüme ve gelişme izlenmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde, bu büyüme üzerinde duracağız.

1842 yılından itibaren, yeni fabrika binasının inşaatına karar verilmiştir. İnşaatlar için keşf yapılır ve yaklaşık olarak 3000 guruş harcanacağı hesaplanır.¹ Yeni fabrika inşaatında, Yanbolu yakınında bulunan, "İstabil-i Âmire" ahırlarının yıkılmasıyla elde edilen kerestelerin de kullanıldığını belgelerde görüyoruz.²

Yeni fabrika binası, 102 arşın uzunlukta, 20 arşın genişlikte ve 14 arşın yükseklikteydi. Duvarlar bir arşın 14 inç kalınlığındaydı ve temel yarım arşındı. Taş ve kireçli harç ile inşa edilmişti ve 100 adet parmaklıklı penceresi vardı. Yeni fabrikada, üretimin artırılması için de, bütün bölümlerde büyük bir genişletme çalışmasına girildi. Öncelikle fabrika binası olarak kullanılmak amacıyla, kaymakamlık tarafından 6 adet bina satın alınmıştır.³ Bu binaların hangi amaçlarla kullanıldığını biemiyoruz. Ancak Sergihane, Boyahane, Haddehane ve Tiftikhane binalarına eklemeler yapıldığını ve fabrikaya yeni makineler alınacağı için (makinelerin çoğu su gücüyle çalışmaktadır) fabrikaya gelen suyun bütün makinelere yetip

¹Cev-ikt. 1294.

²Cev-ikt. 1193.

³Cev-ikt. 1819.

yetmeyeceği belli olmadığından, su getirme projesinin de genişletilmesine, karar verildiğini biliyoruz.⁴

İkinci fabrikanın kuruluş amacı, yılda 50.000 zirağ çuha üreten İslimiye Çuha Fabrikası'nın üretimine, 50.000 zirağlık bir ekleme yapmaktır, böylece devlet ihtiyacının büyük kısmı buradan sağlanacaktır. İnşaatlar çok büyük bir hızla ilerlemez ve büyük paralar harcanır. İnşaatların her türlü sorumluluğu da, dönemin fabrika müdürü olan Mustafa Kani Bey'e aittir.⁵ Oldukça yüksek meblağlarda olan inşaat masraflarının karşılanmasında, çok ilginç yollar izlenmiştir. Örneğin başlangıçta masraflar için birinci fabrikanın üretim fazlasından elde edilecek üretim fazlasının kullanılması düşünülür.⁶ Sonradan yeni kurulan "**Masarifat Hazinesi**"ne bağlanmasına karar verilir.⁷ Fakat inşaatlar devam ederken masraflar için kullanılmak üzere "**Fitre**" de kabul edildiğini biliyoruz.⁸

Anlaşıldığına göre masraflar tahmin edilenin çok daha üstüne çıkmıştır ve siyasi otoritenin dikkatini çekecek duruma da gelecektir. M. Kani Bey'in hesaplarına göre ikinci fabrikanın inşaatı ve aletleri için toplam 1.051.531 guruşluk bir harcama yapılmıştır. Bunun 1.047.007 guruşu da Tırnova'nın vergi gelirlerinden sağlanmıştır. İşte bu yüksek rakamlar yüzünden başta M. Kani Bey ve diğer yöneticiler olmak üzere, inşaattan sorumlu olan herkes "**fiyatların bir yıl içinde bile çok fazla arttığını, bu artışın, inşaatta çalışan işçilerin ücretlerinde ve kereste fiyatına da yansıldığını**" söyleyerek, kendilerini savunmak zorunda kalmışlardır.⁹

⁴Cev-ikt. 821.

⁵Cev-ikt. 821.

⁶Cev-ikt. 1294: Fabrikaların kar zarar sorumluluğunun bu arada üretim fazlalıklarının da müdürlere bırakıldığını söylemiştik.

⁷Cev-ikt. 1933.

⁸K. Kep. Sad. Müt. 712 (1845-46).

⁹N. Todorov (1983)

Bütün bunlara rağmen yeni fabrika 1844-45 yılları arasında tamamlanır ve makinaları da geldikten sonra faaliyete geçer. Makinaların çoğu dışarıdan gelmiştir ve dönemin teknolojisine göre iyi durumda olduklarını da N. Todorov'dan öğreniyoruz. İkinci fabrikaya ait olan makinalar, birinci fabrikaninkiler kadar çeşitli değildir. Fabrikanın dev defterlerinden aldığımız alet listesinden anlaşıldığına göre yeni fabrikada, temizlenmiş yapağı, iplik haline getiriliyor ve 51 çıkıklı 20 adet çuha tezgahında da kumaş dokunuyordu. Yeni fabrikanın temizlenmiş yapağını, şilte etmek için 3, şilte edilmiş yapağını fitil haline getirmek üzere 3 olmak üzere toplam 6 adet **tarak çarkı**, kalem sarmak için çıkık yerine kullanılan dört adet **dolap** vardır. Aynı anda 28 kalem ipliği çile haline getirmek için 1 adet **Alemiye çarkı** da yeni fabrika aletleri arasında yer almaktadır. İnce iplik dikmek için 50'şer tane iği olan, 32 **ince çıkık**, kalın iplik bükme için de 30'ar iğli 6 adet **kaba çıkık** kullanılmaktadır.

Bu aletlerin büyük kısmı Fransa'dan getirtilmiştir. Bazıları da 1840 yıllarında, çam ağacı kullanılarak İstiniye'de yapılmıştır. Makinalar için **Maşune** tabirinin kullanılması ilginçtir. Bu makinaları çalıştıran enerji hakkında belgelerde bilgi yoktur ancak, büyük ihtimalle su ve insan gücüyle çalışıyor olmalıdırlar.¹⁰

Fabrikanın genişletilmesi devlet için, acil bir ihtiyaç olduğundan, bu konuya büyük önem verilmiştir. Fakat, yine de bu genişletme işlemleri sırasında ortaya çıkan en önemli sorunlar, "**parasal sorunlardır**". Bu sorunların çözülmesinde kullanılan ilginç yöntemlerden bahsetmiştik. Devletin bu dönemdeki ekonomik sıkıntısını da düşünecek olursak; örneğin yıllardır devam edegelen ve 20. yüzyıla kadar sürecektir savaşılar, devleti önemli bir mali sıkıntı içine sokmaktadır. Ayrıca devlet "**Tanzimat Fermanı**" ile yeniden yapılanma süreci içerisine girmiş gerek devlet erkanında, gerekse halk içersinde Tanzimat'ı kabullenmenin yarattığı sancılar da, zaman zaman güçlük çıkarmaktadır.

¹⁰ K. Kep. Sadaret Müteferrik Özel No: 10, Genel No: 715 sy: 14-15.

Parasal sorunların yanında, büyüyen ve gelişen fabrikanın en önemli sorunlarından birisi de "yöneticilerdir". Yaklaşık 25 yıllık bir dönemi incelediğimiz İstiniye Çuha Fabrikası'nın, bu süre içerisindeki en önemli sorunlarından bir tanesi de müdürleridir. Sık sık açılan soruşturmalar, İstanbul'dan gönderilen müfettişlerin raporlarından da anladığımızı göre fabrikada zaman zaman kurallara uymayan bazı olaylar meydana gelmiştir. Kimi müdürler görevden alınmış, kimileri öldükten sonra bile haklarında açılan soruşturmalar devam etmiştir. Fabrikanın üst düzey yöneticileri arasındaki bu kargaşa ortamı doğal olarak zaman zaman üretimi de etkilemiş, kumaşların kaliteleri bozulmuş, üretim maliyetleri yükselmiş, fabrika işçileri zaman zaman ücretleri yüzünden hoşnutsuzluklarını belli etmişler, hatta İstanbul'a gönderilip beğenilmeyen çuhalar, denize dökülmüştür. Fabrika "yöneticileri" sıradan birer memur değillerdir. Tanzimatla birlikte, gerek toprak yönetiminde, gerekse şehir yönetiminde başlayan değişim, müdür olarak gönderilen bürokratların da rütbe ve kimliklerine yansıtılmıştır. 1844 yılına kadar "**Kapıcıbaşı**" rütbeli Voyvodalar müdürlük yaparken, bu tarihten sonra kaymakamlar, fabrika yönetimine getirilmeye başlanmıştır. Yine de 1846 yılında kaymakamın değil de, "**Rikâb-ı Hümayun Kapıcıbaşısı**"nın göreve getirildiğini görüyoruz.

Yöneticiler "**ihale almak**" yöntemiyle göreve getiriliyorlardı. Tanzimattan sonra kurulan "**Sancak Meclisi**" aracılığıyla Saray'ın da onayı alınır ve ihaleyi alan kişi göreve başlardı. Göreve başlama işlemi sırasında, fabrikaya ait bütün stoklar ve kayıtlı tüm envanter, yeni müdüre devr edilir, müdür de gerekli sayımı yaptıktan sonra, devr işlemlerine tamamlayıp, göreve başlardı.

Fabrika bir mukataa olduğu için, müdürler öncelikle doğrudan Merkez Hazinesi'ne bağlıdır. Ancak sonradan 1832'den itibaren yeni ordu için kurulan "**Mansure Hazinesi**"ne bağlanmıştır. Mansure Hazinesi'nin de üst kurulu Dar-ı Şürai Askeriye'dir. Askerin elbise, yiyecek gibi her türlü ihtiyacının üretimi ve örneklerin incelenmesi gibi bütün işlemler Dar-ı Şürai Askeriye'nin onayından geçmek zorundadır. Bu yüzden fabrika üretimi de Dar-ı Şürai Askeriye onayını almak zorundadır.

Şimdi müdürleri tanımaya başlayabiliriz. Fabrikanın ilk yöneticisi olan D. Jaleskov'un Temmuz 1841'de görevine son verildiğini belirtmiştik. Ağustos 1841'den itibaren M. Kani Bey müdür olarak atanmıştır. O'nun ihale koşulları Jaleskov'dan farklıdır. Örneğin 1 zirağlık çuhanın maliyeti 21 guruştan 18 guruşa düşürülür. Kar ve zarar sorumluluğu da eskiden olduğu gibi müdüre bırakılır.¹¹ Üretim fazlası müdüründür, fakat ikinci fabrikanın inşaat masrafları için, eski fabrikanın üretim fazlasının da kullanılmasına karar verildiğini biliyoruz.

İnşaatların bir türlü tamamlanamaması, sürekli artan masrafların yarattığı sıkıntı yüzünden M. Kani Bey döneminde ve daha sonraları sık sık "**bilirkişi heyetleri**" ve mimarlar inşaatları incelemek üzere gönderilmişlerdir.¹² Bu yüzden, fabrika yönetimi, inşaat malzemesi ve inşaat işçilerine yapılan masrafların sürekli arttığını ileri sürerek, kendilerini savunmak zorunda kalmışlardır. Bir başka ilginç nokta; Müdür M. Kani Bey'in ölümünden sonra fabrika çalışanlarından Mehmet Efendi 1 zirağlık çuhanın 18 değil, 14 guruşa mal edildiğini açıklamıştır. Acaba Mustafa Kani Bey elinden alınan üretim fazlasına ait geliri, başka yollardan geri almaya mı kalkışmıştı?

Bu karışık ortam devlete yönetim için, yani çareler arama yolunu da açmıştır. Şubat 1844'te M. Kani Bey'in ölümüyle boşalan fabrika yöneticiliği için yeni bir formül bulunur; "**bundan böyle İslimiye Kaymakamlığı ve çuha fabrikası Müdürlüğünün birlikte ihaleye verilmesine**" karar verilir. Böylece kaymakam olacak kişinin, "çuha üretiminden ve fabrika yöneticiliğinden de anlaması gerekmiştir".

Bu şartları taşıyan, eski kaymakamlardan Ali Rıza Bey, iş için uygun görülür. Aynı ihale şartlarıyla, fakat bu kez zirağı 17 guruş 4 pareden üretim yapmayı kabul eder. İlk sorun, A. Rıza Beyin fabrikayı devr alması sırasında ortaya çıkmıştır. Ali Rıza Bey, M. Kani Beyden kalan envanterde "**42 kıyyelik**

¹¹ Cev-İkt. 1294

¹² Cev-İkt.1897

zeytinyağ tortusunu ve 1500 kıyyelik katranlı yapağıyı kabul etmek istemez" çünkü bunlar çuha imalatında kullanılmayacak kadar kötü durumdadır. Satılmasına karar verilir, kimse almak istemeyince de hepsi çöpe atılır. Müdür Ali Rıza Bey, 8 Temmuz 1844 tarihli yazısında bu duruma sebep olarak: **"M.Kani Bey'in zeytinyağı ve yapağının kaliteli olanlarını kıyyesi dört buçuk guruştan başkalarına satmış olduğunu göstermekte ve derhal bir soruşturma başlatılmasını"** istemektedir.¹³

Bâb-ı Âlî'nin açtığı soruşturmalar bundan sonra uzun zaman devam etmiştir. Neredeyse her müdür için **"açıklanması zor bazı durumlar"** ortaya çıkmıştır. Örneğin: Ali Rıza Bey'in selefi M. Kani Bey için istediği soruşturma, sonunda kendisi içinde yapılmıştır. Soruşturmanın ortaya çıkardığı görüntü ise, hiç iç açıcı değildir. 1845 tarihli bir soruşturma raporuna göre her iki müdür dönemine ait muhasebe kayıtları incelenmiş ve ambardaki yapağılarla, fabrika malı olan koyun ve keçilerde bu incelemeye dahil edilerek soruşturmanın çapı genişletilmiştir.

Soruşturmanın* ortaya çıkardığına göre: Ali Rıza Bey kendi beyanına göre 75.971 guruşluk yapağı toplanmıştır fakat yapağı ambarında 63.460 guruşluk yapağı vardır. Bu durumda 12.511 guruşu **"zimmetine geçirdiği"** bildirilmektedir.¹⁴

Fakat Ali Rıza Bey, soruşturma bitmeden çok önce 1845 yılında işçiler arasında çıkan -içeriğini bilmediğimiz- dedikodular yüzünden, görevden

¹³ Cev-İkt. 1843

* Soruşturmanın ne zaman sonuçlandığını bilemiyoruz çünkü belgede tarih yoktur.Fakat anladığımız kadarıyla 1850 lerde olmalıdır.Cev-İkt. 1712

¹⁴ Cev-İkt. 1712

alınmıştır.¹⁵ Ali Rıza Bey'in maliyette 5 guruş 4 parelik bir tasarruf sağlamış olması* bile görevde kalmasına yetmemiştir.

Bu azıdan sonra, 18 Ağustos 1845'te, Kani Bey müdürlük ihalesini alır. İhale kontratında **"zirağı 18 guruştan, yılda 50 bin zirağ çuha imal edeceğini, üretim fazlası çıkarsa da bu fazlalığı "Maliye Hazinesine" devr edeceğini "** kabul eder. Kani Bey döneminde de, fabrikadaki genişletme çabaları devam eder.¹⁶

Oldukça kısa bir dönem görevde kalan Kani Bey'in 30 Temmuz 1846'da ölümüyle fabrika müdürlüğü ve İslimiye Kaymakamlığı makamları boş kalır. Hemen Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşlarından Hurşit Ağa, göreve uygun bulunur ve aynı ihale şartlarını kabul eder. Ayrıca Bâb-ı Âlî Hurşit Ağa'nın **" önceki görevlerinde çok başarılı olduğunu bu yüzden de, hem fabrika yönetimiyle, hem de fabrikaya ait koyunlarla ilgilenmesini"** ister. Bâb-ı Âlî'nin istekleri arasında, fabrikadaki üretimi değerlendirebilmemiz açısından; **"ikinci kalitede üretim yapmasının istenmesi ilginçtir. Konuyla ilgili belgede "birinci numaralı numuneye tatbiken üretim yapılırken imalatın yüzde doksanı bozulmaktadır"** denilmektedir.¹⁷ Bu yüzden kalite düşürülecektir. Anlaşmaya göre, zirağ başına 17 guruş 1 pare verilecektir, fakat sonradan Hurşit Ağa üretim maliyetini, 16 guruş 2 pareye düşürmüştür.¹⁸

Hurşit Ağa'nın müdürlüğü süresince, diğer bazı müdürlerde olduğu gibi, büyük kargaşalar yaşanmadığı halde müdürün görevi, çok da kalıcı

¹⁵ Cev-İkt. 2105

* Herşeye rağmen maliyetin düşürülebilmesi fabrikanın durumunun kötü olmadığını gösteriyor. Bu arada 23 Nisan 1845'te fabrikada küçük çapta bir yangın çıkmıştır.(Cev-İkt. 2017)

* Maliye Hazinesi fabrikanın finans kaynaklarından biridir.

¹⁶ Cev-İkt. 821

¹⁷ Cev- İkt. 479.

¹⁸ Cev- İkt. 1712

olmamıştır. Ağa'nın müdürlük görevinden ne zaman ve ne sebeple ayrıldığını bilemiyoruz. Ancak muhasebe devr işlemlerinde yeni atanan müdürün fabrikayı, Hurşit Ağa'nın devr aldığı ve arada başka yönetici olmadığını söyleyebiliriz. Yeni müdür Salih Bey olmuştur. Muhasebe kayıtlarında ne yazık ki tarih yoktur. Ancak, Salih Bey 10 Aralık 1852'de ihaleyi almıştır. Bu durumda Hurşit Ağa'nın 1846-1852 yılları arasında müdürlük yaptığını söyleyebiliriz.

1852'de müdür olan Salih Bey'in "ihale şartları" müdürlerin hepsinden farklıdır. Müdür yılda zirağı 21 guruştan 60 bin, gerekirse 90 bin zirağ üretim yapacaktır, zarar ederse devlet karşılayacak, ancak üretim fazlası çıkarır ise* uygulanacak herhangi bir kural belirtilmemiştir. Her yıl bir önceki yılın üretim miktarı esas alınarak, imalata başlanacak, ayrıca üretime geçmeden önce dokunan kumaş örneğini Dâr-ı Saadete yollayacak, eğer örnek beğenilirse, devamı getirilecekti.¹⁹

Devletin, görevi kötüye kullanan müdürlere engel olmak amacıyla yeni formüller aradığını söylemiştik. Salih Bey için geliştirilen işletme formülüyle, bu arayışın da hayata geçirildiğini söyleyebiliriz. Fabrika yönetiminin yarı iltizam, yarı emanet yoluyla yapıldığını söylemiştik. Salih Bey ile birlikte bu yönetimin iltizam yönü ağır basmaya başlar. Örneğin Salih Bey'in ihale kontratında, iltizamın koşullarından biri olan görev süresi belirtilmiştir. Salih Bey dört yıllığına göreve gelirken"; "eğer havalattan zimmetine akçe geçirir ise kefil tarafından ödenmek" koşulunu da kabul eder. İltizam almanın bir diğer koşulu olan "kefil ise; Salih Bey için, Dozoğlu Yakoz adlı bir hıristiyan olmuştur."²⁰

* Belgelerden anlaşıldığına göre kaliteli üretim fazlası çıkması zaten mümkün olmamıştır.

¹⁹ Cev- İkt. 1714.

** Diğer müdürlerin hiçbirinin kontratında ne kadar süreyle görev yapacakları belirtilmemiştir.

²⁰ Cev- İkt. 1714.

Devletin bulduğu bu yeni formülün ne derece faydalı olduğunu bilemiyoruz; ancak bu yıllarda fabrikanın durumu hiç de parlak değildir. Fabrikadaki üretim, yeterli ve kaliteli değildir. Özellikle 1853 yılının üretim örnekleri devlet tarafından beğenilmeyerek geri çevrilmiştir. Ayrıca sürekli artan **"yapağı fiyatları"** da üretimi etkilemekte, böylece zirağ başına 21 guruşluk fiyat yeterli olmamaktadır. Fabrika çalışanları da maaşlarından memnun değildir. Özellikle 1854 yılında zarara uğranılmıştır. Salih Bey bu zararları karşılayarak, çalışanların maaşlarını iyileştirmeye çalıştığını, ancak bütün bunların devlet desteği olmadan mümkün olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine fabrikaya gönderilen müfettişler de fabrikanın mali durumunu göz önüne alarak, **"bu paraya daha iyi kalitede kumaş üretmek mümkün değildir"** şeklinde bir rapor vermişlerdir. Salih Bey 1855 yılında yapacağı üretim için zirağ başına 25 guruş* ister. Eğer yapağı fiyatında ucuzlama olursa, fiyatı düşürebileceğini de söyler.

Bu durum karşısında Bâb-ı Âlî, görüntüde müdürü değiştirmeyi düşünmemektedir, ancak önce Salih Bey'in kefilî Yakoz ile görüşülür, O da fiyatı az bulunca, eski müdür Hurşit Ağa, Bab-ı Seraskeri Abacıbaşı'nın vekili Bilas ve Tersane-i Âmire Abacıbaşı Ohannes ile yapılan görüşmelerde de fiyat üzerinde anlaşma sağlanamaz, sadece Hurşit Ağa 20 guruştan üretim yapabileceğini belirtir. Ama kaymakamlık makamının** şimdilik değişmesinin uygun olmadığı düşünülerek, işi yine müdür Salih Bey'in yürütmesine karar verilir.²¹

Salih Bey'in müdürlüğü büyük çalkantılarla devam eder, ancak ne kadar süre daha bu görevde kaldığını bilemiyoruz.

* O yıllarda İzmit ve Beykoz çuha fabrikalarında zirağı 21 guruştan üretim yapılmaktadır. Belgeden anlaşıldığına göre Dar-ı Şura-i Askeriyye İslimiye çuhalarını diğerleri kadar kaliteli bulunmadığı için bu fiyatı kabul etmek istememiştir. (Cev-lkt. 1712.).

** Fabrika müdürlüğü ile kaymakamlığının birlikte ihaleye verildiğini belirtmiştik.

²¹ Cev-lkt 1712.

Faaliyetlerini belgelendirebildiğimiz müdürler hakkında bilgi verdiğimizizi düşünerek, fabrikadaki yönetim açısından önemli bir belgeye göz atalım; belgede tarih olmadığı için zaman veremiyoruz; ama belgenin içinde geçen "Ticaret Nazırı" terimi en azından, 1840'lardan sonra yazıldığı izlenimini veriyor.

Ticaret Nazırı Fehmi Paşa, İslimiye Fabrikası'nda çalıştırılmak üzere, Avrupa'dan teknik eleman getirilmesi fikrini ortaya atmıştır. Meclis-i Umumi'nin de desteğini alan bu fikirde temel amaç özetle şöyle belirtilmiştir: **"Eğer yetenekli kişilerle çalışırsa devlet, fabrikada yabancı çalıştırmak zorunda kalmaz"** iyi niyetli bir fikirdir bu, hemen uygulamaya geçilir. Belçika'dan Grenvill adlı bir mühendisin getirilmesine karar verilir. Grenvill iki yıl için gelecek ve fabrikayı Londra'daki örneklerde olduğu gibi yönetecektir. Anlaşma Londra'da yapılır. Buna göre üstat yılda 42.200 guruş alacaktır, iki yıl sonunda **"eğer kalmaya karar verirse, 500 altın daha verilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanmasının da kabul edilmesi"** gerekmektedir. Anlaşmadan sonra Grenvill fabrikayı incelemek için gelecek ve İslimiye'de kaldığı her gün için de 5 altın alacaktır.²²

Bu anlaşma devlet için oldukça masraflıdır, ancak devletin fabrika geliştirmeye ne kadar önem verdiğini de gösteren önemli bir anlaşmadır. Grenvill ile ilgili başka belge olmadığı için gelip gelmediğini bilmiyoruz. Bu dönemlerde sanayi devriminin iyice yerleştiği Avrupa'dan teknoloji ve yetişmiş teknik eleman transferi yapmak oldukça yaygındır. Fakat, burada amaç gelen elemanın, yerli elemanı geliştirmesini sağlayarak, ileride fabrikaları sadece yerli elemanlarla donatmaktır.

Buaraya kadar anlaşılan en önemli nokta, İslimiye Çuha Fabrikasının, devlet için önemli bir yatırım olduğudur. Devletin, gözbebeği ordusunun ihtiyaçlarına cevap veren bu fabrikayı korumak için elinden geleni yapmaya çalıştığı muhakkaktır. Ancak, müdürlerin bile zaman zaman şikayetçi olduğu **"fabrikadaki ciddiyetsizlik"** en önemli sorunların başında gelmektedir.

²² Cev-İkt 343.

Bunun yanında, yönetimde **"tecrübesizlik ve bilgisizlikle"** birlikte **"görevi kötüye kullanma"** gibi durumlar, zaman zaman bu değerli yatırımın kötü durumlara düşmesine de sebep olmuştur. Devlet bürokrasisinin yeniden yapılandığı bir dönemde, eskinin bazı çürümüş geleneklerinin; -rüşvet, adam kayırma, yolsuzluk gibi- ne yazıkki bu yapılanmanın içinde yer almış olduğunu söylemek gereklidir. O yıllarda bu çeşit olaylara çok fazla rastlanmaktadır. Örneğin: mültezimlerin vergilendirme ve tahsilatı gereğince yapmamış olmaları Tanzimat Reformları'nın gerçekleştirilmesi sırasında mevcut yapının bile korunamayacağı durumlar ortaya çıkarmıştır. **"Memurların zimmetine para geçirmesi"** işini; özellikle taşradaki memurlar, devletin parası ile tüccar ve şirketlerle ticaret yapabilecek kadar büyümüşlerdir.²³ Bu **"bürokratik ahlaksızlıkların"** Tanzimatla birlikte mi arttığı ya da zaten var olup, Tanzimat'ın yeni hukuk sistemiyle mi daha görülür bir hal almış oldukları, araştırılması gereken bir konudur.

Fabrikanın en önemli problemlerinden biri; gelişmiş bir işletmecilik anlayışının Osmanlı insanında var olmamasıdır ki; bunun asıl nedeni, Osmanlı ekonomik ilkeleri arasında gizlidir. Eğer fabrika yöneticileri yetişmiş, bilgili kişiler olsalardı, her şey daha farklı olacaktı.

Bilgisizlik yalnızca yöneticilere has bir özellik değildir. Fabrika işçileri de pek öyle becerikli kişiler değildir. Öncelikle daha en başında işe isteksiz girmişlerdir²⁴ ve beceriksizlikleri yüzünden yaptıklarından fazlasını bozmuşlardır. Ayrıca, fabrika işçileri arasında tutukluların ve çocukların da çalıştırıldığını görmekteyiz. Acaba bunlar gerçekten çuha dokumaktan anlayan kişiler midir? Durum ne olursa olsun üretimin, kalifiye elemanla kaliteli hale geldiğini düşünecek olursak, İslimiye fabrikasında kalitenin neden bozulduğunu da anlayabiliriz. Kuruluştan itibaren artan ve kalitesi yükselen kumaşlar, 1846 yılında kalite düşmesiyle karşı karşıya kalırlar. Fabrikaya aynı yıl müdür olarak atanan Huşit Ağa'ya **"birinci kalite üretim yapmaya çalışırken, üretimin yüzde doksanınin bozulması yüzünden,**

²³ A. Akyıldız (1994).

²⁴ Fabrikanın kuruluşu bölümüne bakılabilir.

ikinci kalitede üretim yapması gerektiği" bildirilmiştir.²⁵ Gerçi bir zirağlık çuhanın üretim maliyeti de 16 guruşa düşürülmüştü, fakat bu, çuhanın kalitesinin bozulması bahasına gerçekleşebilmişti. Bu konuda diğer örnekte 1854 yılı üretimi çuhanın Dâr-ı Şûra-i Askeriyye tarafından beğenilmemesi sonucu, Burgaz İskeleyi'nden 30 bin zirağ kumaşın denize dökülmesidir.²⁶ Kalitedeki bu düşüş üretimi arttırmış mıdır? Fabrikanın genişletilmesindeki asıl amaç iki fabrikadan yılda 50'şer bin zirağdan toplam 100 bin zirağlık çuha sağlamaktır. Ancak, elimizde bulunan belgelerde, yılda 100 bin zirağlık bir üretimin sağlanabildiğine dair hiç bir kanıt yoktur.

Tam olarak istenildiği şekile getirilemese de İslimiye Çuha Fabrikası hiç bir zaman faaliyetini durdurmamış, devlet ihtiyacının yaklaşık 1/5'ini sağlayabilmiştir.

İslimiye Çuha Fabrikası, üzerinde bulunduğu toprakla elimizden çıktıktan sonra bile, faaliyetine devam etmiştir.

²⁵ Cev-lkt. 479

²⁶ Cev-lkt 1712.

SONUÇ

19. yüzyılda büyük değişim geçiren Osmanlı Tekstil Endüstrisi içinde, özellikle yünlü kumaş üretiminin, bu değişimden nasıl etkilendiğini incelemeyi hedeflemiştik.

Araştırmada aldığımız sonuçlara göre: Balkanlarda 16. yüzyıldan beri " **küçük aile işletmeciliği** " üretim şekliyle gelişen tekstil imalatının, üretim biçiminde değişim gözlenmektedir. Tarihi süreç içinde eski dokuma merkezlerine yenileri eklenmiş, ticari aktivitenin artması, şehir - köy arası mübadeleyi sağlamış ve bütün bunlar gelişmede etkili olmuştur. Değişik göçmen guruplarının becerileriyle de desteklenen kaliteli kumaş dokumacılığı, Balkan tekstil endüstrisi içinde özellikle yünlü dokuma alanında, devletin ilgisini çekmiş, devlet imtiyazlı dokumacı ustaları aracılığıyla, ihtiyacı olan yünlü kumaşın önemli kısmını Balkanlarda sağlamayı gelenek haline getirmiştir. Bu dönemler için en güzel örnek tabii ki; Selanik ' tir.

17. yüzyıl ile birlikte başlayan Batı ' nın Osmanlı ' ya askeri alanda meydan okumasının Balkanların yünlü tekstil üretimine en önemli etkisi: "**devletin ordusu zaman zaman ithal ettiği yünlü kumaşı, sürekli olarak ülke içinde üretmeye karar vermesi**" şeklindedir. Ancak üretim ordu ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Böylece yünlü endüstrisi, üretimde bir nitelik değişimi sürecine girmiştir. Biz bu serüveni daha çok hammadde bolluğu ve kalitesiyle dikkat çeken Kuzeydoğu Balkanlar ' da izlemeye çalıştık. Filibe bu bölgenin en önemli sanayi şehridir ; ancak Edirne, Selanik, Sofya, İmroz Karaferya gibi şehirler de bu bölgede olmayan, fakat yüzyıllardır yünlü kumaş dokumayı bilen şehirler olarak karşımıza çıkar. Balkanlarda yünlü dokuma merkezleri, yüzyıllar boyunca en canlı ekonomik ve sosyal olaylar olmuş, esnaf örgütündeki en şiddetli çözülme bu alanda meydana gelmiş¹ manifaktürden fabrikaya geçiş ilk olarak yünlü endüstrisinde ortaya çıkmıştır. Kuzeydoğu Balkanlar gerçekten bu gelişmenin odak noktasıdır. Başta Filibe

¹ N. Todorov (1968).

olmak üzere İslimiye, Samakov, Tırnova, Gabrova, Jerneva, Tatarpazarcığı, Yanbolu, Ahiçelebi ve Darıdere gibi merkezler gerek hammadde, gerekse kumaş üretimiyle devletin ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli konuma gelmiştir.

19. yüzyılda Avrupa ürünlerinin Osmanlı pazarını ele geçirmesiyle; yünlü endüstrisi, pamuklu ve ipekliye oranla daha az yara almıştır. Başka bir deyişle; Avrupa yünüleri Osmanlı kitlesel pazarını tam olarak ele geçirememişlerdir. 1910'larda bile ithal malı pamuklu, tekstil iç pazarında %80'lik bir paya sahipken, yünlü tekstil için bu, % 40 dolaylarında kalmıştır. Sanayi Devrimi'nin özellikle İngiltere'de pamuklu tekstil alanında gerçekleştiği hatırlanırsa bu sonuç pek de şaşırtıcı değildir. Bu arada geleneksel üretim yapısındaki dönüşüm, devlet ve ordu ihtiyaçlarının karşılanmasında, farklı yöntemlerin kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Çağdaş yöntemler ile donatılan büyük ordunun ihtiyaçlarını, artık geleneksel yöntemlerle karşılamak imkansızlaşmış, bu yüzden "fabrika üretimi" yönteminin kullanılması gündeme gelmiştir. Osmanlı Sanayisi'nin bu ilk fabrikaları pazar kaygısından uzak ve devlet siparişiyle çalışan işletmelerdir. Bunlar Colbert Fransa'sının devlet girişimiyle kurulan işletmelerine benzemektedirler.

Çalışmamızın en önemli bölümlerinden biri olan İslimiye Çuha Fabrikası da bu dönemde devletin kurduğu fabrika örneklerinden biridir. Bu fabrika öncelikle kurulduğu yer açısından ilginçtir, çünkü devletin Balkanlarda kurduğu ilk ve tek fabrikadır. Bu dönem işletmelerin önemli bir kısmı Feshane ve Hereke fabrikası gibi başkentte veya başkente yakın yerlerde dir. İslimiye ise Balkanlarda şimdiki Bulgaristan topraklarındadır. Gerçi devletin ordu ihtiyacı olan yünlü kumaş daha önceden Selanik'ten karşılandığı ve burada dokunan kumaşın kalitesine - her ne kadar bu kalite sonradan düştüyse de - ülkenin hiç bir yerinde ulaşılmadığı biliyoruz. Bu faaliyeti değerlendirmek amacıyla 17. yüzyılda devletin Selanik'teki dağınık atölyeleri bir çatı altında toplayarak "manifaktür" kurmaya karar verdiğini biliyoruz; fakat bunun yapıldığına dair kanıt yoktur. Burada altı çizilmesi gereken nokta: Padişah II. Beyazıt ' tan itibaren Yeniçeri Ordusu ' nun daha

sonrada Asakir-i Mansure ' nin kışlık giysi ihtiyacı için gerekli yünü kumaşın Balkanlardan sağlandığıdır. Çünkü Balkanlarda İspanyalı Yahudilerin getirdiği Kastilya yünü dokumacılığı teknikleri çok eskiden beri kullanılmaktadır. Bu teknikle üretim yapan Selanik dokumacılığının kalite düşmesine uğramasıyla birlikte, bu merkezin yerini, yine Balkanlardaki şehirler doldurmaya çalışmıştır. Kastilya yünü dokumacılığının teknikleri Ortaçağ endüstrisi için mükemmeldir fakat artık dünyada Sanayi Devrimi' nin yaşandığı bir dönemde bu teknikler ile üretim yapmak zorlaşmıştır. Selanik önemini yavaş yavaş yitirirken 18. yüzyıl sonlarında Filibe ve İslimiye gibi yünü dokumacılık merkezleri öne çıkmaya başlamışlardır. Balkanlarda yünü sanayi, kendi kendini yenilemiş ve pazara açılmaya başlamış, ticaretin etkisiyle kumaş kalitesinin korunması da sağlanmıştır.

Eski bir dokumacılık merkezi olan İslimiye zamanla Filibe gibi etkin bir kenti bile, bu alanda geride bırakır. İslimiye Fabrikasının kuruluşu şöyle olur: D. Jaleskov'un Rusya ve Almanya'dan getirdiği tezgahlarda dokuduğu kumaş öncelikle yerel yönetim yani "Voyvoda" nın ilgisini çeker, onun merkeze bildirmesi ve olumlu evap alınması üzerine fabrika kurulmuştur. Yani İslimiye Çuha Fabrikası "ayanları" girişimiyle devlet desteğinin sağlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Örneğin : 19. yüzyıl başında faaliyete geçen Anadolu'daki devlet yatırımı örneği olan Hereke Fabrikası, Dadya Kardeşlerin kendi hesaplarına kurduğu bir işletmedir ve sonra da devlete bağlanmıştır. Feshane de İslimiye Fabrikası gibi Tanzimat Dönemi Sanayi yatırımıdır ve direkt olarak devletin girişimiyle kurulmuştur. Öyleyse Balkanlarda yerel yönetim böyle bir girişimle öne çıkarken Anadolu Ayanlarının neden böyle bir girişimi olmasın?

1835'te kurulan İslimiye Fabrikası, ilk anda kara geçmese de sonradan belli bir gelişme gösterir. Hem de fabrika yönetiminde dönen bir çok entrikaya rağmen. Gerçek anlamda işletmecilik anlayışından yoksun kişilerin yönetime gelmesi, çoğu zaman fabrikanın büyük sorunlarla karşılaşmasına sebep olmuştur. Yolsuzluk, zimmete para geçirme gibi olayların bir türlü önü alınamamış, hatta fabrika zaman zaman devlet desteği olmadan ayakta duramayacak hale de gelmiştir. Günümüzde Kamu İktisadi Teşebbüsleri için de aynı şeyler söylenemez mi?

Devlet bu önemli yatırımı korumak için; gerek vergi muafiyetiyle, gerek teknoloji transferi ile üzerine düşeni her zaman yapmıştır. Hatta işletmeciliği bilmeyen kişilere bu işi öğretmek için, dönemin sanayi ülkelerinden Belçika'da bir mühendis - hem de çok yüksek bir ücret karşılığında - getirmeyi ve bu sayede fabrikanın Londra'daki fabrikalar gibi yönetilmesini ve diğer yöneticilerin de yetiştirilip, bundan böyle fabrikada yabancı çalıştırılmaması hedeflenmiştir. Bu teklifin Ticaret Nazırı Fehmi Paşa tarafından yapılmış olması, artık Osmanlı Sanayisinin bir **"ekonomik kurumsallaşma"** içinde ele alındığını da gösteriyor olması açısından da ilginçtir.

Tanzimat Dönemi Sanayi atılımları çerçevesinde incelediğimiz diğer fabrikalar da İslimiye Fabrikası'ndakilere benzer sorunlarla karşılaşmışlardır. Acaba devletin manifaktür kurma girişimlerinin başarısızlıklarla bitmesi veya kurulan manifaktürün kısa ömürlü olması, endüstrinin manifaktür çağının Osmanlıda yeterince yaşanmamış olmasını mı sağlamıştır? Fabrikaların bu ortak sorunlarının odak noktası bu yaşanmamışlık mıdır?

Bütün zorluklara rağmen İslimiye Çuha Fabrikası yaptığı üretimle, Balkan yünlüsü Osmanlı Ordusu arasındaki geleneksel alış-verişin 19. yüzyıldaki temsilcisi olmuş ve üzerinde bulunduğu topraklar elimizden çıktıktan sonra bile üretime devam etmiştir. Kuruluşun **"uzun ömürlü"** olması gerçekten altı çizilmesi gereken bir olgudur.

İslimiye Fabrikası gibi Tanzimat Dönemi Sanayi atılımı örnekleri olan fabrikaların hemen hepsi Osmanlı'nın son dönemlerini yaşamış, değişik adlarla da olsa Cumhuriyet Türkiye'sini de görmüşlerdir. Aynı dönemde kurulan bu endüstriyel kurumların yaşam sürelerinin böylesine uzun olması, sağlam temellere oturtulduklarının da kanıtıdır. Bu sağlam temellerin kökeni Tanzimat Döneminde yaşanan büyük kurumsallaşmadır.

Bir çok tarihçi tarafından gerileme ve çöküşün yaşandığı dönem olarak görülen 19. yüzyıl Türkiye'si ekonomik ve sosyal açıdan çok farklı bir vizyon sergilemektedir. Modern Türkiye'nin doğumunu müjdeleyen büyük

sosyal ve ekonomik olaylar bu dönemde gerçekleşmiş ve günümüz Türkiye'sinin görüntüsü de yine bu dönemde şekillenmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA:

AHMET CEVDET Paşa

"*Tarih-i Cevdet*" c. 1-10 1292, İstanbul.

AHMET LÜTFİ

"*Tarih-i Lütfî*" c. 1 1309, İstanbul.

AKDAĞ, Mustafa (1974)

"*Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*" I-II, İstanbul.

AKYILDIZ, Ali (1993)

"*Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*", İstanbul.

APRİLOV, V. (1846)

"*Morning Star of New Bulgarian Education*", Odessa.

ARIKAN, Zeki (1991)

"*Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar*"

(İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, s.279-306.

ARSEVEN, E. Celal (1975)

"Sanat Ansiklopedisi, Arşın maddesi" I, İstanbul.

AYATA, Sencer (1987)

"*Kapitalizm ve Küçük Üreticilik*", Ankara.

BALKANLI, A. Kemal (1986)

"*Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler*", Ankara.

BARKAN, Ö. Lütfi (1955)

"*Osmanlı İmparatorluğu'nda İskan ve Kolonizasyon Methodu Olarak Sürgünler*"

İ. Ü. İktisat Fakültesi Dergisi 15, 1-4 içinde...

BARLA, H. Naili (1940)

"Dokumacılık Malzemeleri Tipleri", Ankara.

BATAKLIEV, İv. (1899)

"Filibe Şehrinin Coğrafi Şartları"
Kız Lisesi Jübile Dergisi, Filibe.

BELGE, Murat (1989)

"Sosyalizm Türkiye ve Gelecek", İstanbul.

BİNGÖL, Dursun (1989)

"Tarihsel Süreç İçinde Türk Endüstriyel İlişkilerinin Değerlendirilmesi"
Marmara Üniversitesi, 5. Milletlerarası Türk İktisad Tarihi Kongresi Tebliğleri, İstanbul..

BOGUÉ, Ami (1840)

"La Turquie D'Europe", Paris.

BRAUDEL, Fernand (1989)

"Akdeniz ve Akdeniz Dünyası", I, II, İstanbul.

BRAUDEL, Fernand (1993)

"Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm" I, II, III, Ankara.

CASTELLAN, Georges (1993)

"Balkanların Tarihi 14-20. yüzyıl", İstanbul.

CERABREGU, Muharrem (1987)

"Development Urbanizattion in Kosova",
(Tarihte Türk Devletleri, Ankara Üniversitesi, c.2. yayın no: 98),
Ankara. içinde...

CEZAR, Yavuz (1991)

"19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler"
(Toplum ve Ekonomi I) s.161-186.

CLARK, Edward C. (1973)

"Industrial Revolution in Ottoman Empire "

(International Journal of the Middle East Studies)

Çev. Y. Cezar *"Belgelerle Türk Tarihi Dergisi "*, c.14. içinde...

ÇADIRCI, Musa (1973)

"Ankara Sancağı'nda Nizam-ı Cedid Oratsının Teşkili ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi ", Belleten c. 36. içinde...

ÇADIRCI, Musa (1991)

"Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları ", Ankara.

DIVITÇIOĞLU, Sencer (1971)

"Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu ", İstanbul.

DOREV, P. (1940)

"Documents on Bulgarian History "c. III, Sofya.

DÖLEN, Emre (1992)

"Tekstil Tarihi ", İstanbul.

EMECAN, Feridun (1989)

"16. Asırda Balkanlar'ın Kuzeydoğu Kesiminde İskan Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar "

Marmara Üniversitesi, 5. Milletlerarası Türk İktisad Tarihi Kongre Tebliğleri içinde...

ERGENÇ, Özer (1987)

"Osmanlı'da Esnaf Devlet İlişkileri "

(Tarihte Türk Devletleri c. 2 , A. Ü. yayın no: 98 içinde...

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ (1935)

C. 8, 9, 10, 11, İstanbul.

FARAQHI, Süreyya (1980)

"Textile Production in Rumeli and the Arap Princes " (1560-1650)

(Osmanlı Araştırma Dergisi c.1 sf: 61-82 içinde...)

FARAQHI, Süreyya (1980)

"Osmanlı'da Kentler ve Kentliler ", İstanbul

"THE FONTANA ECONOMIC HISTORY OF EUROPE" (1981-82)

c.1,2,3,4,5,6, Glasgow.

GENÇ, Mehmet (1983)

"18 Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Üzerine Düşünceler "

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi içinde... sf: 152-155

GENÇ, Mehmet (1989)

"Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi "

Marmara Üniversitesi, 5. Milletlerarası Türk İktisad Tarihi Kongre Tebliğleri içinde...

sf: 99-124, İstanbul.

GENÇ, Mehmet (1989)

"18 . Yüzyılda Osmanlı Sanayi "

Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi 2. içinde...

GİZ, Adnan (1968)

"İslimiye Çuha Fabrikası "

İstanbul Sanayi Odası Dergisi 2. 15-16.

HALLAÇOĞLU, Yusuf (1989)

"Kuruluşundan Bugüne Bulgaristan'da Türk Nüfusu "

Marmara Üniversitesi, 5. Milletlerarası Türk İktisad Tarihi Kongre Tebliğleri içinde...

İNALCIK, Halil (1980)

"Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü "

(O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi, 1979-80 Türkiye İktisad Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı, Ankara) içinde...

KARAL, E. Ziya (1988)

"Osmanlı Tarihi " c. 5, 6, 7, 8 Ankara.

KASABA, Reşat (1993)

"Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi "İstanbul.

KIRAY, Emine (1993)

"Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar " İstanbul

KAZAROV, G. S. (1934)

"Dobri Zhelyazkov Fabrikadjiata (Manufacturer) the Founder of the Bulgarian Textile Industry "Sofya.

KURMUŞ, Orhan (1977)

"Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi "İstanbul.

KÜÇÜKERMEN, Önder (1987)

"Anadolu'nun geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası " Ankara.

KÜÇÜKERMEN, Önder (1988)

"Türk Giyim Sanayinde Ünlü Fabrika: Feshane Defter Fabrikası ", Ankara.

KÜÇÜKÖMER, İdris (1989)

"Düzenin Yabancılaşması "İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1976)

"Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850) "İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1981)

"*Asakir-i Mansure Kıyafeti Malzemesinin Temini Meselesi*"
İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Doğumunun Yüzüncü Yılıda
Atatürk'e Armağan, sf: 519-595 içinde...

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1983)

"*Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*"
İstanbul.

LEWIS, Bernard (1961)

"*The Emerge of Modern Turkey*" Londra

MANTRAN, Robert (1986)

"*17. yüzyılın Birinci Yarısında İstanbul I-II*" Ankara.

MANTRAN, Robert (1986)

"*Osmanlı Tarihi*" II Ankara.

MASSON, Paul (1911)

"*Historie du Commerca Français Dans le Levant au 18. siecle*",
Paris.

MICKOFF, N. (1950)

"*Contribution a l'Histoire du Commerce de la Turquie et de la
Bulgarie*" Svichtov.

MUSATAFA Nuri Paşa (1327-1909)

"*Netayic-ül-Vukuat*"
Çev. Neşet Çağatay sf: 139 1980 Ankara

MUFASSAL Osmanlı Tarihi (1971)

c. 4, 5, İstanbul.

ÖZSOY, Rifat (1987)

"*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Ekonomi İlişkileri*"
Tarihte Türk Devletleri 2 A. Ü. yayın no: 98 içinde...

PAMUK, Şevket (1994)

"Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913) "
İstanbul.

PASKALYEVA, Virginia (1968)

"Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupa Devletleri Ticaretleri
Tarihine Katkı " (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi 27 1-2
içinde...) sf: 37-74.

REFİK, Ahmet (1989)

"Türk İdaresinde Bulgaristan " 973-1255 İstanbul.

SAHİLLİOĞLU, Halil (1974)

"Yeniçeri Çukası "
(Güneydoğu Avrupa Araştırma Dergisi 2,3 sf: 415-457 içinde...

SARC, Ö. Celal (1940)

"Tanzimat ve Sanayimiz "
(Tanzimat I, İstanbul sf: 423-439 içinde...)

SAYAR, A. Güner (1986)

"Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması "İstanbul.

SEMERCIEV, Hr. (1913)

"Somokov ve Civarı ", Sofya.

STOIANOVICH, T. (1976)

"Balkan Peasant and Landlords and the Ottoman State "
(La Revulation Industrielle de la Studiest European) İçinde...

SVORONOS, N. G. (1956)

"Le Commerce de Salanique au 19 e siecle "Paris.

TABAKOĞLU, Ahmet (1989)

"Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek Piyasası ve Ücretler "
Marmara Üniversitesi, 5. Milletlerarası Türk İktisad Tarihi
Kongre Tebliğleri içinde...

TABAKOĞLU, Ahmet (1994)

"*Türk İktisad Tarihi*" İstanbul.

TABAKOV, S. (1924)

"*History of the Town of Sliven*" (İslimiye), Sofya.

TODOROV, Nikolai (1968a)

"*The First State Textile Mill in the Balkans*"
(The Genesis of Capitalism in Industry) Moskova

TODOROV, Nikolai (1968b)

"19. Yüzyılın Birinci Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatı'nda
Bazı Karakter Değişiklikleri"
(İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi 27 1-2 sf: 2-36) içinde...

TODOROV, Nikolai (1983)

"*Balkan City 1400 - 1900*" Londra.

TOPRAK, Zafer (1982)

"*Türkiye'de Milli İktisad (1908-1918)*" Ankara.

TUĞLACI, Pars (1988)

"*Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri*" İstanbul.

UĞURLU, Aydın (1990)

"*Gönen Kocapınar Köyü Kebe, Aba, Şayak Dokumaları*"
İlgi - 61. içinde...

URGUHART (1837)

"*La turquie Ses Ressources son Organisation Municipale Son
Commerce*" Brüksel.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1984)

"*Osmanlı Devlet Teşkilatı'nda Kapıkulu Ocakları*"
(1. Acemi ve Yeniçeri Ocağı) Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1988)

"Osmanlı Tarihi "2, 3, 4 Ankara.

YALÇIN, Aydın (1979)

"Türkiye İktisad Tarihi " Ankara.

YERASİMOS, Stefanos (1977)

"Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye I " İstanbul.

YILMAZ, Serap (1989)

"La Manufacture de Draps de Chipereşti (Moldovie) 1766 Les Debuts de l'industrie dans l'orbe de l'Empire Ottoman "

(Südost-Forschungen Edit: Mathias Bernhart, Karl Nehring, Bond XLVIII, Münih) s.107-139.

YILMAZ, Serap (1994)

"Osmanlı İmparatorluğu'nda Yünlü Kumaş Endüstrisi ve Ticareti"

(Fırat Üniversitesi I. Tarih Sempozyumu 14-17 Eylül, Elazığ.)

KISALTMALAR

B.O.A.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cev-İkt: Cevdet İktisad Tasnifi Belgeler

Cev-Ask: Cevdet Askeriyye Tasnifi Belgeler

K.Kep: Kamil Kepeci Tasnifi Defterler

MAD: Maliyeden Müdevver Belgeler

T.S.A.K.: Topkapı Sarayı Arşivi Kütüphanesi

ÖZGEÇMİŞ

1969 Söke doğumluyum. İlk ve ortaöğrenimimi Söke'de tamamladım. Lise öğrenimimin bir bölümünü İzmir Özel Çamlaraltı Koleji'nde, diğer bölümü de Söke Lisesi'nde geçti. 1987 yılında Uludağ Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi'ne girdim. Son sınıf öğrenisiyken hazırladığım seminerler ve bitirme çalışması, bilime bilgiye olan açlığımı da körükledi, böylece öğrenimime devam etmeye karar verdim. 1991 yılında mezuniyetimden sonra, Ortaokul yıllarımdan beri ilgi duyduğum edebiyat, arkeoloji, mitoloji ve tarih gibi alanların arasında, tarih üzerine eğitime devam etmeye karar verdim. 1992 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü'ne girdim. Entellektüel bilginin üniversite de en iyi şekilde üretilebileceği inancıyla başladığım bu eğitim süreci kısa zamanda hayatımın amacı haline geldi. 1993 yılında evlendim. Halen Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir ortaokulda Tarih öğretmeni olarak görev yapmaktayım. Diğer ilgi alanlarımdan bir uzantısı olarak " Siyanür " Ortak Kitap Kış 1994 sayısında bir öyküm yayınlandı. Gelecekte insanlığa ve bilime katkısı olan bir araştırmacı olmak arzusundayım.

Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU